MSS No. 406 Subject Karya

Name of MSS Ras Manjari

Author Nagesh Bhatta

Period Folios 106

Script Devnagiri Source Prithipal, Jalandhar

Missing Folios

रस मञ्जरी प्रकाश

ह.ग्रं. ४०६

रसमंजरी ॥ शिवभट्टस्य पुत्रेण
नागेश भट्टेन कृत ॥
५२ पत्रक ॥ ल० अ० १० पं० अ० पू०

ह० ल०

31

[illegible]

10X4½

समंजरी

Ras. Manjari

by

Bhatta

श्रीगणेशायनमः॥ सामिनीलोत्पलश्यामंवपुर्यस्यविभातिसः यामिनीद
यितघोतमानः सोस्तुश्रिवापनः नागेशभट नामाशिवभटसुधीसुतोपुदेवि
१ दुषांरसमंजरीप्रकाशंचयामिमितैर्वचोभिरर्थघनैः २ आत्मीयमिति अ
माशंकयेति सर्वत्रकरणत्वेनान्वेति आद्यपादेमदुत्तरप्रियापदकमलस्यत
थाविधप्रदेशेप्रथमपातेनसानरोरेवः नतहणं पुष्पमेव ननुफलंपुष्पाणि
वा एकपुष्पावचयकृतोविभ्रमोमात्विति भावेनप्रेमातिशयः पुष्पावच
यश्चनदूषणार्थः तस्पृहणीयेतस्यांग्रहीतु प्रवत्तायांस्वयमेवाकृष्यदधा
तीतिभावः तत्तीयेपादेकामिन्याः कोमलांगतयाशंका अंतर्विघमानशो
मगोरसेनास्वादेनालसं अनेननायिकायाअप्यनुरागोदर्शित अतःप्रेमर १

2 सालसइतिपाठेंऽनंतःप्रेमरसालसोपिएवंचकारेतियेनातिशयपहुतिः १
विहृदितिरविणाविकास्यमानामंजरीयथाभंगरसात्वादप्रभवति तथेय
मपीत्यर्थइत्याहुः ननुभानोःकमलप्रकाशकत्वेपिमंजरीप्रकाशकत्वस्या
कविकुलचहुषात्वेनचिंत्यमित्याहुः २ अभ्यर्हितत्वेनेतिपुरुषोत्तमाश्र
यत्वात्कृष्णदेवत्यत्वाच्च तदालंबनेत्यस्यचपुरुषोत्तमाश्रयालंबनवि
भावित्वेनेत्यर्थः एतेननायकस्यापितत्वान्नायिकायाःप्रथमतोनिरू
पणेवीजंचिंत्यमित्यपास्तं सर्वरत्नाभवेन्नारीयुग्मंत्वष्टातद्दिंगितेरिति मा
क्रमानुसारेणतस्याःप्रथमतोनिरूपणमित्यर्थइत्याहुः तत्रस्वामिनीति स्वामी
वात्रपतिर्णीतः एवकारेणतदतिक्रान्तानुरक्तत्वंलभ्यते अनुरक्तत्वंचानुरा

2 3

3 गयोग्यतावच्छेदकधर्मवत्वं तेन मुग्धायां नाव्याप्तिः वस्तुतो ह्युभयप्र
धानायास्तस्या अप्यनुरागोऽस्त्येव किंतु तस्याधान्यादेवासंवेद्य इत्यन्यदेत
२ तः अनुरागपदेनात्र शृंगारस्थायिभूतारतिर्गृह्यते तेन मात्राद्यनुराग
वत्यामेव कारार्थो नास्तीति परास्तं एवकारस्य व्यावर्त्यमाह नचेति उभया
नुरागवत्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः नन्विष्टापत्तिस्तत्राह पतिव्रताया एवेति प
त्यनुरागवत्या एवेत्यर्थः किंचास्याः स्वीयत्वे परसंबंधित्वेन परकीयालक्ष
णस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याह तस्याश्चेति एवं च स्वीयालक्षणे एवकारं दत्वा
तस्याः परकीयात्वमेव वक्तुं युक्तमिति भावः वैपरीत्ये तु सिद्धांतविरोध इति भा
धा वः वस्तुनोव्याप्तिरिति पाठः नात्र्यपाः स्वीयात्वं मन्यमानस्य परांकेति ध्येयम् । २

4 शीलं सहते आर्जवमकुटिलता गतागतेति घेरणाकुंचनविषयककौतुकं अ
पांगोनेत्रमांतो मन्मथोवाकुतूहलेनकादाचित्कत्वं व्यज्यते तथापिनायकम
नोविकारपर्यंतमेवेतिभावः अधरएवेति तमुत्खेष्व वहिर्नप्रसरति श्रुतेरेव
नश्रवणयोः अतिथित्वेनकादाचित्कत्वं अतिप्रियत्वेवा यद्वाऽतिथेर्मानाय
मानयोः समानत्ववस्त्वविषयानुष्ठानाननुष्ठानयोःसमत्वेद्दमावत्वंव्यज्यत
इति नास्त्येवसः यदिभवेत्तदाक्रमः आरंभएवनपरिशेषः तदामनस्येवन
वहिस्तद्व्यंजिकाचेष्टेतिसूरगुत्वंह्यज्यते २ नत्रोकुटिलेति अकुटिलत्वेनप्रत्य
पदर्शनस्यते पत्युरतिरिक्तानन्तुरागत्वेसति प्रत्यग्रयौवनात्वंमुग्धात्वं सत्यंते
नाकुटिलयोवनसामान्यवनितादिषुनातिव्याप्तिः साचेतिज्ञातं यौवनेयये

3 5

5 तियस्याऽस्तीति वा विग्रहः एवमपरत्र यथेऽस्येवेत्यपरे ज्ञायमानत्वादिविशेषितमु ५

ग्धालक्षणमेवैतयोर्लक्षणं बोध्यम् सैवेति ज्ञाताज्ञातयौवनामुग्धैव ॥ क्रमप्राः

२ पूर्वं लज्जैव नायकदर्शनस्पर्शनेभयमितिभावः पराधीनेतिलज्जाभयाभ्यां

पराधीना तत्प्रधाना ननु तद्विरोधेन स्वकार्यद्दामेतिभावः एवं च लज्जाभयप्र

धानरतिकत्वे सति ज्ञायमानत्वादिघटितमुग्धालक्षणमेवास्यालक्षणम् सैव

नवोढेवः प्रश्रयो ह्विश्वासः क्रियेतिः सलज्जव्यापारकरणमनोवशीकर्त्री

क्रियाविषयकलज्जयेत्यर्थः मार्दवमल्पापनेयता ज्ञातत्वमिति मदने

न राज्ञा रागेण हृशास्तनौवसुं ज्ञातत्वं तारुण्यं चास्तु विधिं विधास्यतीति हेतोर्ह

ल्पापनेयता ज्ञातत्वमिति मदनेऽप्यादिमिरत्नवरांत्मानरत्वन्वयः तवबा २

6

6 सोत्तरमस्माभिरपितेत्रवक्तव्यमितिभावः कामस्य: अत्रराजत्वेनानुल्लं
घनीयाज्ञात्वंदेवत्वेनजेतृता कामत्वेनकामिनीतनुभस्मावस्थानयो
ग्यताचध्वन्यते तनौकृशाभिन्नेशरीरेइत्यर्थः कृशत्वेनास्यैवा दुर्गमत्व
त्वंजनचातुरीनीलकंठादृष्टिविक्षेपरीतिमत्वं यद्वाः यथासंन्निधिमद्द्रव्ययो
गशाली तथा गुणवदेककांतविषयशालित्वं एतेनैणीदृक्पदेनैवदोषौ
चापल्ययोर्लाभादिदं गतार्थमित्यपास्तं यद्वा खंजरीटस्य समयविशे
षसंचारात्कादाचित्कत्वेन सलज्जव्यापारमनोहरत्वे सौधाधरीतेंदवी
त्वेनसर्वदाप्रसन्नतयाकोपाभाववत्वे कठोरत्वाभावेनाल्यायनेयता वा:
सुधेतिजीवनदातृत्वेमधुद्रपदेनसमर्यादत्वेलहरीपदेनप्रतिक्षणंविल- ४

47

तरुणरसवत्वे अत्रलहरीपदेन नवसमीहाख्यज्यनद्भावाद्गः नारादिति तट
४ मुपनटसमीपं प्रासानन्तरं तेनाकस्मिकतथाविधघर्षंकाकवलित हृदयत
याऽर्द्रवसनत्यागस्नादीपरिधानादि ज्ञात नभ्यूत्ता व्यज्यते श्रोत्रे किमुत्पलेल
ग्नमिति ज्ञातुं स्फुरन्नेत्रयोः श्रवणयोः सीम्नि करं न्यस्यतीत्यन्वयः इति केचित्
अन्यत्रलग्नत्वशंकाऽन्यत्रकरस्पर्श इति वैयधिकरण्यापत्तेः तस्मात् श्रोत्रेस्फु
रत्क्षोभायमाने अनेन श्रोत्रसीमासंबंधयोग्यतयासंपादयोचितत्वं इदमुत्प
लं श्रवणयोर्नेत्रयोश्च सीम्नि लग्नं जलविहारवशात्संबंधमापन्नं किमिति
ज्ञातुमित्यन्वयः करमित्येकवचनेनैककरस्यैव तथा व्यापारेण संभ्रमाति
शयः सर्वमते वैयधिकरण्य[illegible] केचित्तु श्रोत्रे विघमा ४

४

४ नेत्कुरन्नेत्रयोःसान्निकिंलग्नमितिश्रवणयोःकरंन्यस्यतीत्याहुः इयं
चषंकाजलेप्रतिविंवंदृष्ट्वाजातेतिवोध्यं ग्रों छन्नीति· अर्थादपरेणकरेण
तिवोध्यं मुहुरितिसर्वत्रान्वेतिसंख्योत्तरेदत्तेपिशुग्धाल्लादेवपुनः २ प्रश्नः
प स्वयंभूरिति· स्वयंभूः ननुनायककरवर्द्धितः पंभु सुरतजनकः स्त्रिवक्ष
पयोनधरतीतिविग्रहस्तेननविरोधः पयोधरपदस्यस्तनेरूढत्वान्नविरोध
संभावनाकस्यधान्यस्यनत्वेनचंद्रद्रवचंद्रः सचषकायांचुवुकेयस्यतादृशो
भविष्यति अत्रेदृशासव्याप्रश्नेनैवपच्छ्यमानायाज्ञातयौवनात्वंगम्यते य
दाकस्येतिसर्वोप्रश्नः धन्यस्येतिनायिकोत्तरंः पद्माकरकलितकमलेन
स्वकुचसाम्यंसंभाव्यपश्यतोनायिकाप्रतिकमलापेक्षयाव्यतिरेकवोधकं

१५

सखीवाक्यमित्याहुः पयोधरोभविष्यति॰ कस्यापि धन्यस्यतरवेन चेद्दृढोऽभ
विष्यतीत्यन्वयः ६ हस्तेइति नत्वंचले नकेवलंतावन्मात्रं शयने॰ ननुतद्
यांते॰ नकेवलंतावदेवक्रोडेभुजाभ्यंतरेतेन निर्गमायोग्यत्वं॰ वहिः स्थाप
सद्भूतात्पतनइतिलदृ तदविरामो हृस्यतेः लज्जाभयाधिक्येनविश्वासले
शाभाव इतिभावः करेणत दंगुल्यादिनाभृत्, तत्नादो स्थिरपितुमित्यर्थः ७
दरेति दरमीषत्मुकुलितत्वंलज्जया॰ नीवीकर्षे भुकर्गग्रंथिः सेवनीवीमू
लधने॰नारीकर्घेभुकर्गग्रंथोनीवीमूलधनेपिचेतिविश्वः तेनातिसंरक्षणी
यत्वं नियमितत्वेनदुष्परिहरत्वंवेधपदेद्वन्द्वत्वव्यंजकं तेनातिदुःपरिहरत्वं
॰करेण॰ अर्थादपरेण॰एकवचनेनतयोर्भिरंतरत्वं स्थलपदेनसकलह ५

स्मदेशव्यापकत्वेनपुरुषत्वं·कस्यभाग्यशालिनः ईदृशानवोढास्त्वापए
वदुर्लभः किंपुनस्तत्इतिलाभइतिभावः ८ समानेति· समवलतयोपरुद्धप
रस्परत्वंसमानत्वं· मुग्धाकुलटयोरतिप्रसंगवारणायलज्जामदनोभयं
प्रगल्भायामतिव्याप्तिवारणायसमानेति· साचमदनाधिका· अतिविश्र
ब्धेतितस्याधार्ष्ट्याभावान्मध्यात्वमस्याक्षिंत्वंसर्वथातस्याधार्ष्ट्याभाव
वत्वेप्रमाणाभावइत्यस्याहुः· आगोपराधःस्यादेति·प्रियस्यनतुपनेत्रे
नविलोकनस्यावश्यकत्वं·हानिरेव· तेनेनत्कालिकाप्रियाननदर्शनस्य
दुर्लभत्वं·हानिपदेनासह्यता·करग्रहणंस्पर्शः प्रियत्वेनानिषेध्यता· तथा
चलज्जाहानिरूपानिष्टलाभः भयेदंअनिष्टद्वयभीतिजन्यसंतापव्याकुलाव

6
॥
॥ भूवेत्यर्थः २ पतिमात्रेति· इदं विशेषणं स्वीयात्वसामान्यलक्षणं लब्धमेवा
६ नूद्यते· तस्यफलमाह· वेश्यायामिति· वेश्यायां· सामान्यवनितायां· कुट
लटायां परकीयोपलक्षकमेतत् इत्याहुः रतौ भोगप्रीतिः मुग्धामध्यापेक्ष
याधिकेत्यर्थः संमोहोऽज्ञाने· अस्मात्त्रिलक्षणभेदद्वयमिति विशेषः तथा च प्र
गल्भा द्विविधा· रतिमना आनंदसंमोहवतीत्यर्थः विशापरतया योजनं।
तु प्रथमपद्ये साध्वीयं प्रियविरहदुःखं संप्रदायेति· अतिशायेनामर्षेत्यर्थः स्तन
मित्येकवचनेन पीनतातिशयो निरंतरता च· आकलय्य· स्वमुखेन चुंब
नार्थं संयोज्य· अंबराकर्षणे निष्फलतया लज्जाविरहः तेन रतिर्व्यज्यते·
बुद्धस्य उत्क्षिप्य· एवं बाह्यरतेन नायिकानुस्यां विलासं क्रमेणांतरर तेः प्रतिबंध ६

12 कं सूर्योदयं जिज्ञासमाने प्रिये इत्यादान्वयः यद्वा यत्प्रियाया रात्रिरतस्याल्हा
दकत्वाभावेन दिवा रतं प्रवर्तयाल्तवस्य कामशास्त्रसिद्धत्वेन सूर्योदयं जिज्ञा
समाने सति सूर्योदयेन दिवा मैथुनं कुर्यादिति निषेध इति विरतिं करिष्यती
ति भ्रांता नीलोत्पलं नीलकमलं रविप्रकाश्यं निन्हुते गोपायती स्वर्यः नीलो
त्पलस्य चंद्रविकासित्वेव प्रारक्तोत्पलत्वमेतत् वस्तुतो नीलोत्पलं नीलकमु
द्देवसनांचले निन्हुते गोपायती स्वर्यः तेन तन्मुकुलीभावकृत सूर्योदया
नुमाननिरासः यद्वा मुकुलीकरोती स्वत्रतात्पर्यं तेन सूर्योदयो जात इ
ति ज्ञापयती स्वर्य इत्याहुः १० नखेति रतांतसमये रतांतांतरसमये रतां
तः सम्यगितो जातो यस्मिन्निति निभृत्य तैः मयेत्यनेन ममेदृशी गतिर्भवती

7

13 नांनुगातिं नजाने इतीतरनायिकायेद्यपास्तस्मिन्व्यतिरेकोप्युज्यतेः तदपि हृ।
ष्टमेव सामान्यतो नास्त्विदमिदमिति विशिष्यज्ञातमिति भावः एवंच सति स्म
७ तिः क· अभ्यस्तरतवैचित्र्यस्येति शेषः प्रियतमदर्शनजनितानंदेनेति भा
वः रतिः कचेति· नववृत्तादिरूपाना ह्यरतिः तद व्यवहितांतररतप्रसंगेऽ
सापि विस्मर्त्तेति भावः एवंचालितवशिाद्यादिधेईरापास्तं स्मरणमिति भावः
केचित्तु पदुक्तं रतिसमयेइदंनद्दष्टमिति तद्देवोपपादयति रतिःकेत्यादिना
स्मृतिरस्योविरोधादिति भावइत्याहुः ११ धीराधीरेतिः एकत्र धैर्याधैर्य
दर्शने धीरत्वाधीरत्वे विरुद्धे इति शंक्यम् अत्र स्वीयामध्यालक्षणघटित
व्यंग्यमात्रेक्रोधप्रादुर्भावत्वमध्याधीरात्व एवमुत्तरत्रापि· अव्यंग्यःस्फुटः ७

14 गीरिति: प्रौढ इत्यर्थः इदमुपलक्षणं वेशाया अपि· प्रौढोप्यपरुषराव अ-
धीरायाः परुषवागित्युक्तेः अत्र परुषवागित्यस्य कोपप्रकाशिकेति शेषः
इदं रुदितस्याप्युपलक्षणं: वचनरुदितैः ववमपरुषं वक्रोक्तिरुपं रुदितैः
परुषवचनरुपलक्षणं प्रौढाधीरायास्त्विति: अत्र चेष्टाप्रदर्शनेन तत्कृति-
तेलक्षणमपि दर्शितमेवेति नन्यूनता धीरादिभेद इति· इदमुपलक्षणं मु-
ग्धामध्यादिभेदा अपि स्वीयाया एवेस्यप्याज्ञामात्रमिति ध्येयम् इष्यते मा-
लती मुग्धा परकीया चेलोलेति· भवदंगसौरभलोभेन चपलालिसमूह
हृतैः यद्वा· लोलस्त्वदागमनकांक्षया चपल अलीनां त्वन्नायकसखी-
नां त्वत्संसखीनामेव वा समहो यस्मिन्· तेनातित्वरितगमनाद्भ्रमणे

पवेशनभियावानयागमनाततत्प्रमातिशयः नायकसंबोधनाकरणेना
कोपातिशयः निकुंजेलतापिहितप्रदेशेः तेनजनानवलोकनीयतया
८ निःशंकवकुलकेलिविधानात् स्वेदातिशयः भवतद्रस्यैकवचनेननाना
दरः देहेतस्यपराधीनत्वेननिरपराधत्वात् नन्तु त्वयिः नलिनीदलेनत
स्पर्शीलत्वात्तालेनव्यजनेनेति नोक्तं जारवतांतवतेनानायिकासंबंधिपा
दार्थदानस्येवोचितत्वात् १२ जानइति जागरोमदनमनाधिकारतिवशात्
शोणिमा तदसहनजन्यामर्षेणः आघूर्णितं भ्रांतं तेनैव श्रीफलमूः वि
ल्वफलं तत्सदृशं मद्रस्याः कुचलक्षणं यद्वा स्त्रियस्तदीययौवनसंपत्त्या
दःफलंमेभोगरूपं ना एवं वचनामिति केनमायालसयोः पालंतयागृहीतंतके ८

धेनकामोमोऽपहरतीतिचित्रम् चोरस्यैवताडनोचित्यादितिभावः यद्वाम
रनस्यकुमसायकतयास्त्वयंफलंलब्धोऽहंकुसुमैःप्रतारितेतिभावः·
मामप्यद्रागघनेरित्यनेनतस्यानेकानुरागित्वं· इदमेवचपूर्वोदाहरणेले
नालिपुंजेत्यस्य १३ कांतेति· कांतानिष्ठस्वविषयकानुरागोत्पादनच
तुरासिनतुप्रियातिरेत्यादि· यद्वा· कांतः नतुप्रिय· अनुरागेजनयितु
म्येवचतुरोसि· अनुरागवतीमाईदृशाकार्यकारितयाऽननुरक्तोकरोषीति
काकावक्रोक्तिरियम्· नकेवलंतरंजके· चातुर्यमात्रंकिंतु अस्यदपीसा
हसमनोहरइत्यादि· योग्यइत्यनेनानुरक्तायामप्यनुरागंनवहसीतिविपरी
तलक्षणयाऽयोग्योसीतिपठपवागमिव्यज्यते· नाप्योसीतिपाठेप्रभुरसि

17 नकिंचिद्वक्तुंयोग्यमितिभावः ननुप्रियोसीतितात्पर्यम्· नवयौवनेति·
ननुस्तुतिविनयादिभूषितोसीतितात्पर्यम्· प्रियस्यप्राक्प्रियत्वेनाभि
२ मतस्येत्यर्थः १४ कान्तोनाथिकामाह· नोतल्पमिति· परिजनक्रोधप्रका
शछलादितिसर्वक्रियोस्वस्येति· इयंपरिजनक्रोधप्रकाशछलेनतल्प
भजनाभावादिभिः केतकगर्भेतिगर्भपदेनसखीष्वपिगोपनकारितया
दुर्ज्ञेयहृदयत्वमित्याहुः सहचरीसार्द्धंदिकसांनिध्यशालिनीसखी·सा
चिवक्रीकृतग्रावक्· १५ प्रतिफलमिति· प्रतिबिंबमित्यर्थः अञ्चलकस्ये
तिस्यानजठत्वंअविचार्यकारित्वंच· कंपेति· कंपचंचलकंकणप्रसर्पको
तिभाजाकरेणोत्थेननतानादिधम्मितिमरीचिनिचयभास्वरकंकणगणको २

18 एवन्त्करजन्यनयातर्जनस्याभीतिप्रदत्वम्॰ २६ पातेनतुतत्स्वंठयेपुषि॰
प्राप्तवतिनतपविशे॰तेनहूरतोदर्शनेनैवतन्स्कपातापराधस्मेतिव्यज्यते॰
मयीयंकुपितेतिभियाव्याकुलागरितिवक्तुमशावनाकाकुर्द्वतिविकारव
तीवाक्यस्यअन्यथावादादिरचनयेतिभावः तादृशिसतिसाचितियप्रत्वा
कथमसौसापराधीविवाचालतयात्मातमनपराधिनमिवदर्शय
तीतितिस्मयेनयत्हसितंतेननतुरोषेणएषाजंतीअतिशयिताक यो
लक्ष्मीर्यस्यास्तया ततहासितप्रसादमनुमायहस्तन्यस्तकरेसति॰ प्रोष्टी
शफरीलाद्वारसद्वालितत्वेनाठण्यानिप्रायः।द्वालितंलिङ्गमित्यर्थः ता
दृशप्राशफरीदृष्टकिरएवंतमांसलाअतिशयितातचोयासामित्यर्थः॥

अत्रक्रोशीपदेनचंचलत्वंकठिनत्वंचपरुषपदेनयस्सापराधोविप्रलंभादिमंतरे
णैवकरग्रहणंकरोतीति अरुणचंचलत्वंकठिनत्वंचपरुषपदेन· यस्सापराधो
विप्रलंभादिमंतरेणैवकरग्रहणंकरोतीति अरुणचंचलकठिनदृष्टिपातः ७
धीरान्वेष्टेत्यादिः इदमपिप्राचीनसंप्रदायानुरोधोनैव· अधिकेति· अधिकं
चक्षुरुन्मेषनरापेक्षया· एकस्मिन्निति· काचित्सखीसखीं प्रतिवदति· हेसखि
सदृक्षणनायकः कोपवशात्स्वानपेक्षितत्वेन एकस्मिन्शयनेसुप्तोनायिकयो
र्नाधिकरूपतुल्यापराधतयासंजातमैत्रीकत्वादितिभावः निद्रांविहायमनाप
कस्यदर्शनेमाभवत्विति भियापल्लवितः आपादनलमस्तकंविस्तारितः अव
गुंठनपटः प्रच्छादनपटोययातामेकांदृढमेवकोपवतिंतं पल्लवितपदेनतदी

20 यकरस्पर्शासहिष्णुत्वम्ः उत्कंधरतग्रीवः ननिश्चितः कदाचिदियं द्रक्ष्यतीति
भियेतिभावः इत्थंभूततदीयनिद्रानिर्णयाय ततोऽन्यस्याः निकटं प्राप्य निभृ
तं गुप्तं तदीयोत्तरीयवसनांतरितकृत्स्नया व्यालोलाग्रचलाः या हस्तांगुलयः (
नायककरयोगात् अंगुलयो न तु करः कंकणरणत्कारेण कनिष्ठायाः स्वापच्यु
तिर्माभूदितिनिधियेत्यर्थः तासां व्यापारैः पुनः २ नायककर्तृकचलनैः एक
व्यापारेण स्वापच्युतावपि नेत्रोन्मीलनं नाकरोदिति पुनः २ तत्करणं तेन तस्
दासीनत्वं द्योतितं पल्लवितावगुंठनयपातितस्यस्या अपि विशेषणविभक्तिवि
परिणामेनेत्याहुः एवंभूततदीय हस्तांगुलिव्यापारैस्तदीयवसनप्रांतं ननु वस
नं· आकस्मिकवसनाकर्षणसंभ्रमो माभूदिति· चपलयन्ः शिथिलयन्· न

21 त्वाकर्षयत्· तथा सत्यधिक एव कोपः स्यात्· यद्वा· त्वयैरेव हस्तांगुलिव्या
पारैः तद्धस्ताग्रांतं चलयन्नित्यर्थः क्रुद्धवान् अकोपान्तरे रंसमयेति भावः
११ एवं च क्रीडोत्सवसाभावात्सर्वार्द्धेन स्नेहतत्त्वायाकनिष्ठा तत्तरार्द्ध क्रीडोत्स
वसाज्येष्ठा त्वं अंतरिति· कषायिते कलुषीकृते प्रियतमे ज्येष्ठापेतयास्य
स्याः प्रियतमत्वाभावेपि नायिकांतरापेक्षया प्रेमातिशयवत्वात्सममकृय
द्या· प्रियतमे इति कानन विशेषणम्· वध्यन् तर्जनेताडनादिना कोपं प्र
यत्नमिवाकलयन्· तयोरेकां स्वत एव नायकं प्रति कोपाद्दापुष्यावचया
यत्नमिषेणानम्रवदनां घनेकाननेऽतः घनकानन मध्यो समायोजयन्
प्रसादनादिपूर्वकं रमयन्नित्यर्थः निविडवनमध्यप्रविष्टयानकिमपिरवच ११

22 रितं दृष्टुं शक्यमितितु ध्येत्तिभावः येत्वेतः कषायित इति एकपदत्वेन व्याच
ष्टतेः तेषामधीरत्वप्रतीतिश्छिंत्या· अर्द्धोन्मिलितनेत्रयोर्यं प्रांतचमत्का
रात्तद्विभ्रमात्तैरमणीयवदनवती· कषमियनेन प्रतारितेतिविस्मयात्स्मे
रः स्मितवान्· अधरस्यार्द्धं अर्द्धाधरः सपल्लवो यस्यास्तां अनेन सऽलज्जत्वे
स्मेराइतिपाठे· स्मेरेणार्द्धः तेनस्मितस्य सुधारूपता· यद्वा· स्मेर आर्द्र्याध
रपल्लवो यस्या इत्यर्थः तत्राईपदेनसुधाद्रवरूपत्वमधरे व्यज्यते इत्याहुः
१९ त्ति· धैर्यो धैर्यांगीकाराग्रहणीलयोर्मगदृपोः प्रानयेरलब्धपे तुष्टिब्धयेच्छा
पितवान्· परंतुप्रथमतः आश्लेषे एकस्याः कनिष्ठाया हस्तेरत्नं कल्पयन्ताहयन्न
परस्यज्येष्ठायाहस्ताहस्तियुद्धंमिषेणक्रीडायामपिसहत्वारोपः सपत्नीप्रतार

12

23 णाय· सुश्लिष्टपदेन शीघ्रग्रहणयोग्यत्वं तेन चिरनरहस्तन्यापारहननम्· २· अप्र
सकरेति· अप्रकटत्वं· अस्फुटत्वं· तच्च विदग्धजनमात्रवेद्यत्वं· अनस्फुटेऽसु।
१२ ज्ञातासामान्यवनितायां नातिव्याप्तिः परपदोपादानान्मुग्धायां नायिमध्यायो
अव्याप्तिः पराधीनेमदनाधीनम्· यद्वा· स्वच्छन्दाद्यधीनं· पराधीनत्वं च स्वेछा
विषयविषयकाप्रवृत्तिमत्त्वम्· यद्वा· पराधीनं परपुरुषाधीनं सर्वोपतिना
यिकोक्तेनं स्फुटत्वपरोका· किमपि प्राणवियोगरूपं· यद्वामेचेतः किमपि परा
धीनेवस्तुसंबन्धेऽधीनं वस्तुपुरुषभोगरूपेकर्तुमशक्यत्वेऽस्मर्थः २ गुप्तेत्यादि
सुरतगोपनकर्तृत्वं गुप्तात्वं· पुंश्चलीभावनिपुणत्वं विदग्धात्वं· ज्ञातरसमहिगा
मित्वं कुलटात्वं· दृष्टहानिमनिमित्तानुतापवत्त्वमनुशयानात्वमिति· सम्भवतीनां ग १२

24 दृशीनामन्यासामपीत्यर्थः स्वजन्मेति· हे सखि सखित्वेन त्वच्चारिन गोपना
र्हताः स्वजन्मपदेन तत्कृतकोपसनयोग्यत्वं सुहृदो मित्राणि· स्वयं तदकरण
तत्कंदनस्वापस्याति दुःखदत्वं· ततश्च नाकारणमेव क्रोधादित्रये हेतुः स्वा
पाभावे कारणमाह आखोरिति· आखोः एकत्वेनोउनावाकुल्यं व्यज्यते·
आक्रमणापहननाय कोणकुहरात्· अंमधनमसग्रस्तगृहसंकीर्णत्वय
वात्· तेन जागरावस्थायां तिष्ठमानायाः अपि मार्जार्या दर्शनायोग्यत्वं त्का
लं दुष्टाने· आतन्वती विस्तारयंती वपुवात्· तेन नागरावस्थायां विघ्ने तेनो
दुष्टानवाकुल्येन न खलनवाकुल्यं· मार्जारीति स्त्रीलिंगेन पंपुलपकरस्या
योग्यिनास्तीति स्वस्मिन्सतीत्वं· तेन गुप्तपरपुरुषानुरागो ह्युच्यते· कोकामिनि

13

25 वेचनीयां सर्वज्ञानान्धापकरणेन मार्जारांकिते यमवक्षे निवन्नगोपनं पुन
रपि ध्वध्वादि नियोगेन कृरिष्यामि चेप्याः ॥ २२ निविडेति · हे पथिक · पांथ त्वेन
१३ वास स्थान कथनयोग्यता ह्यन्यते · मार्गांतरवर्त्ति नदी तीर निवास योग्य त्वं · १३
ताप्रे सवितरि मध्यान्हे तेन जनसंचारस्य न तया संतापेनापेगमनस्यापदुप्य
ते नौचित्यं व्यज्यते · निविडतया येन मालास्तान्वल्लंते वक्ष्ये नीतमालवल्लिम:
ताश्चता वल्योलता श्चमाल्लिवल्ली तिपाठे मल्ले तेषो भेते ताश्चताः वल्यश्च स
र्पः ताश्च विचिकिल्लामल्ली प्रसूनानि च तेषां पंक्त्या विराजित समापदे पो सरि
तटे इत्यर्थः तेनात्यजनावलोकनीयत्वं श्रान्तिप्रायोद्दीपकत्वं पीतलत्वं संताप
नाप्राकत्वं च व्यंजयति · तत्र प्रसिद्धतेन यथा गंतव्यमिति निसंदेहोन विधेयस्तति

26 भावः तेन तदेव संकेतस्थानमिति व्यज्यते॰ २३ दासाथेति॰ भवनतापेन
तु स्वनाथेन वा प्रिये॰ वदरीस्वत्वोर्यरतस्थानभूर्ता॰ आपतेत्तु छेत्तुं आदि
नास्ति सति स्वसंकेतनिकेतनभंगभियाकुठारं पयसि निक्षिपति॰ एवं च कु
ठाराभावात्तच्छेदनत्वं गवेषयन्त्यपि कुठारं दासो जलेन संभावयेत्॰ संभा
व्यापि वासीतभयेमन जलेन करं प्रक्षिपेत्॰ तत्कालालाभे कार्यान्तरेण वि
स्मृतिरेव वास्यादिति भावः २४ लङ्घिता॰ विदग्धविदितपरपुरुषानुरागो
इत्यर्थः काचित्स्वसख्या स्वनिवारणकारिणी मन्यत्र तत्कोपनकारिणीं प्र
त्याह॰ यदिति॰ ज्ञानस्यावश्यंभावितध्वनिवत्स्वभावादिति भावः सर्वाङ्गस्य
तन्वेवं सत्यनिष्टं स्यादत आह यन्नदवतीति॰ कोप्यनिर्वचनीयः गोपीनदाति

14

27 पाठेश्रीकृष्णस्यगोपीप्रतिवचनम्॰ २५ एतद्इति॰ एतेद्योपकारित्वाभिमा
नितः अभोधराअनुपयोगिमारधरकाः चातकलोनस्यानुपयोगिनः अप्रा
१४ र्थिता अपिजलंस्यजंति॰ नप्रार्थितेपुरुषसमुदायमितिभावः एवमन्येपि॰
पुरुषानिस्तुस्यनुपभोगहत्वमत्वंव्यज्यते॰ एवंचानुपकार्यभोधरस्यापि
धेरपिनिंदात्वंम्या॰ प्राहलेतत्ते॰ नापकान्न्यानुयोदिगुणप्रालिनः त्रैलो
क्येद्स्यनेनत्वेस्थितकल्पवृक्षाअपिअस्मद्भिलषितफलादातारइतिस्व
स्यातिदुदेववत्ताव्यज्यते: धातरित्यनेनयस्यनिखिलकार्यकारणेपिनको
पिश्रमस्तस्यमदभिलषितसंपादनेकथंश्रमइतिव्यज्यते॰ कातरेक्षपणे किं
कुत्सिते॰ मेघादीनामिष्टासंपादकत्वनुद्दीपनरूपानिष्टजनकत्वंचेतिभावः २६ १४

२४ समुपेति· अनुकंपाललतालतिका·तालीदलेति·संकेतभंगदुपायेतिभावः
२७ काचित्प्रियवसतिनीयमानातत्रचौर्यरतसंकेतनिकतनावघ्रंकाव्याकु
लांनायिकामाहनिद्रेति·निद्रालुकेकीत्यनेनजनसंचारशून्यत्वंतेनचगुप्त
रतयोग्यत्वं मिथुनपदेनतयोःपरस्परविरहासहिष्णुत्वनेनचविविधोद्दीय
नशालित्वंतेनच नानाविधसुरतोचितसंधवनित्यतेः·कपोतादयपक्षिविशेषा
र्मकैः कंपितान्तनवस्तपल्लवायेषुतानि अनेननानाविधचपलविलासव
ताद्यन्यतरस्याऊः वस्तुतत्वनेनापिनिर्जनत्वमेव· प्रियतमस्येतिगोपायसे।
नायः आपाततोपमेवत्वांतादशाशुवनेषुक्रीडिष्यतीभत्तिभावरस्याऊः २८
करोति·कर्णावतंसाङ्कितात्त्रमंजरीपरागपिंगरीकृतकपोलमंडलेः कर्णक

29 ल्पितेत्यनेनत्वदुक्तंकेवलश्रवणयोग्यमेवनत्वनुभवयोग्यमिति ध्वन्यते॰र
सालत्वेनस्पृहणीयत्वं निष्पन्नत्वयनेत्यादिनारोदनस्यनिरीक्षणंचसंतन्य
१५ मानता: सकेतितलतातलगमनतापकमंजरीदर्पणेनेनमयैवतत्रनगतमिति
विषादेनरोदनं॰धारापदेनदु:खातिप्राप: २९ मुदितेति॰नायकलाभसंभाव
नादितस्मानेदवतीत्यर्थ: काचित्सखीनायिकासविधेयांप्यंवक्ति गोष्ठेष्विति॰
बहुवचनेनचिरकालमप्रत्यावृत्ति: तस्यवृषभतुल्यताचावेद्यते॰तिष्ठति
सर्वदेतितत्पर:॰तेनातिपीडितायामस्यामनुग्रहोचित्यं बधिरेति॰बधिरस्य
मायोमूकत्वात्दृष्टमप्यनयानवक्तुं शक्यमितिभाव: नेत्रद्वयस्यचचाक्षुष

णस्यच॰दृष्टंतन्तरुणीकुंसा॰अत्रतरुणीत्यनेनसंकेतितनायकस्यातिस्पृहणी १५

पत्वं· सादरश्रवणार्थेन निशाम्यत्वेनेन संकेतस्यातिप्रियत्वम्॥ कुंभौ कुंभावि
वकरिगंडाविवत्वेनातिकठिनत्वं तयोः सीम्नि परिसरे रोमांचाः कंचुकमिव क
वचमिव दुर्दुचितं निविडं रमणीयं चाविष्कृतं ज्ञातम्॥ कंचुकपदेन नैविड्यं तेन
ठर्षीतिशयः स्वतः कठिनयोरपि कुचयोः कंचुकरतेन विचित्रोद्दतसुरतप्रि
यत्वमभिव्यज्यते· ३० किंचिदिति· तिर्यग्वलनादिति॥ किंचित्पदं सविधज
नस्य स्वाकूतज्ञानेनाभूदिति हारत्वेन चित्ताकर्षकत्वम्॥ सरलेति· अकुटिलस्व
र्यः कन्यकात्वादेव· तेन सस्पृहावलोकनीयत्वं अन्यापदेशेन तिर्यक्स्मितं
यत्र तया कांतस्य हृद्गमार्गादपसरणं प्रांतयोर्म्लाना विलोचनद्युतिर्यत्र वक्रग्रीवा
करणादेव भुजायां पर्यस्तं संबद्धं नेत्रोत्पलं यत्र अत्र स्मितगोपनेन ज्योत्स्नायां।

16

31 नागंतव्यमिति· प्रातर्भावेत्यनेनान्यनवलोकितमार्गक्केलिरित्ति भुजायर्पेत्ति
त्यनेन कदाभुजायोस्त्वत्करकमलसंयोगो भविष्यतीति आलिंगनोत्कंठा कर
१६ स्यकंडूयनमित्यनेन वक्षोनेनागंतव्यमिति· त्वद्वचनामृतपात्रतास्य भवत्विति
वा· गंडस्येतिपाठे मत्कपोले त्वयास्वकरेण पत्रावलीरचनीयेति व्यंग्यः नप
कन्यकेतिदुर्भीपत्व·पं आलोकतेसमुत्कतातिभावः अत्रवस्तुनायकस्यम
दनुरक्तेयमिति प्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः ३१ चित्तमात्रेति· चित्तेतरानुपाधिका
त्वे सति तदुपाधिकानुरागवतीत्यर्थः परकीयाया अपि कदाचिद्वित्तोपा
धिकानुरागसत्वात्तत्वतः अनुरक्तायामिति· सौंदर्यादिगुणोपाधिनेति शेषः
नहर्षविति· अदानरीत्यर्थः चित्तमात्रमवति· नसौंदर्यादीत्यर्थः वस्तुतःसा १६

मान्यवनितात्वकालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वं· यावद्धनोपाधिकानुवेद्यतयानवर
कीयालक्षणप्राप्तिः इष्टेति· अभ्यागतेनत्वाकारितेनतेनस्वतः प्रवृत्ततयावहु
धनदानत्वेनतेनहर्षोत्तिप्रायः इष्टानतुसाष्ठेतितेनतदर्शनमात्रेणताहृष्टावस्थेति
धनलुब्धत्वं· वक्षोजत्वेनोन्तरं गमेतांतेनस्वनायिकासुखसाधनसमयमेव
हर्षयोग्यता· परस्परमिति समानहर्षता· आश्लेषे· आलिंगनहारादिप्राप्तिसं
भावनयेति· ततुतऽस्मनेनचिरकालस्थायित्वेनतेनहर्षोत्तिप्रायः कुंतलपदे
नकामिमनोजेऽउत्वम्: मालेस्मनेनक्रामिकत्वम्· पयो सोस्मनेनकामिहृद
यमदनानलोपशमपीलता· चिरकलेननमापिभूषणलाभोभविष्यतीति
भावः आनेदाष्टु· नायिकागतस्य हर्षजन्यातिप्रायसंभ्रमोद्भूत्पत्ते अत्रतदृ।

17

33 र्शनानंदेन गात्रस्फुरणो सहवसे वस्त्तने संपर्के आश्लेषोत्कास्वाभिलाषप्रकट
नार्थं शिरसि चलांचलद्युते करादिसंवर्कणं गयष्टिकंपनेन तथा पुष्पच्युतिः क
१७ र्णविभूषणनेत्रकटाक्षविलोकनेन गमतोऽभिष्ठेस्याऽ: ३२ एताइति· स्वीयापर
कीयासामान्याइत्यर्थः अन्यस्याः संभोगः स्वनायकेन तेन दुःखिताइत्यर्थः ते
न स्वनायकीयनायकांतर संभोगज्ञानजान्यदुःखवत्वं तल्लक्षणं· वक्रोक्ति
गर्विता वक्रोक्तिव्यंग्यगर्ववती त्यर्थः गर्वश्च प्रेमविषयकः सौंदर्यविषयो
वा: उक्तिविशेषप्रकटितस्वगर्ववत्वेन तल्लक्षणं नायिकाननायन्त्रेषिनां तेनोप
भुक्तां हृतीमाहात्वं हूतीति अनेनासत्यभाषणयोग्यत्वं स्ववेदनानभिज्ञत्वं
स्वकार्यकरणप्रवणत्वं वा व्यनक्ति· कंजं तेन च विविधयदनोद्दीपनशालित्वं· पा(१७

34 पीयसः निर्दयस्यक्ष्मधमा हतीसंभोगकर्तुष्मः किं वपुकः पल्लापाक्रुसुमंततद
कारनखवहतं तेचः ३३ नयेचेयं खेदितेवेतिवाच्यम्ः प्रियांगसंगिकामिन्यं तरल
स्पर्शनसंजातसखेदा खेदितात्वप्रियसंभोगलक्ष्मवत्कामिनीदर्शनसंजा
तदुःखोदयमितिभेदात् वपुषीति तनुःशरीरं नयनेचनयोरंतरालेव्यवधा
ने तेन भीतः तव प्रभुनीनुप्रियः तव वपुषिरत्नम्पांतनोतिः यद्वित्वतोनशोभ
ते तस्यैव भूषा मुक्तापुक्तानत्वन्यस्येतिभावः अतएव वपुषीत्युक्तं त्वं धन्यतमासि
अपातनोहमधन्येतिवक्रोक्त्याहमेव धन्यात्वमधन्येवेति व्यतिरेकोव्यज्यते ३
४ कलयतीति कलयति विचारयति एवं चैतादृशा विचारमात्रकारिण्यैतादृ
शाकोपः किंपुनस्तथा व्रकरीति गम्यते निरुपमानयोरंगोः कमलस्योपमानत्वे

18

35 त्वेन कल्पनात्केपादानत्वं· तेन सापराधत्वं· तेन दंडार्हत्वं· सुधारसस्येति· तेन मा
धुर्यमिति पाय:सांप्यं प्रथममत्ति पूर्ववदेव व्यंग्यत्वं केनेवराकेमन्न्यपनवचनयोरु
१८ पमानत्वं लक्ष्यते इति विपरीतं तु युक्तमिति भावः ईदृशापकर्षापादानकारिणि।
सत्वि किमाचरामि किं प्रतिधेयं तदुपदिश्येत्यर्थः आस्तां तावदेतत्सहिष्णुतैव त
दीयनाहशाविचारसहरपीलमेव दोषः सर्वत्रगुणरूपाया अपि तस्याश्चत्र दो
षत्वमिति चित्रमिति भावः ३५ प्रियापराधेति· एवं च प्रियापराधज्ञापकवेष
गम्यकोपवत्वे लक्षणम् गोत्रस्खलनेति· सपत्नीनामोच्चारणमित्यर्थः अन्ये
ति:प्रकारांतरसिद्धकुतूहलपानोद्यतत्यर्थः अन्यथावादः अपलापोक्तिः अ
न्योपलपति आलापं कुर्वत्यपि नात्यर्थः न केवलं विलोकनकारित्वं अपि त्वलंक १८

रणकारित्वमपि मद्दपराधकारणं तद्वेसत्वयदीयमवस्थात र्हि किं वक्त
व्यं अवलोकनमात्रेइतिभावः क्वचित्सिंचिलं क्वचित्कंटकितनमानस्यपद
दानस्यानमस्तीतिभावः सागस्यपिप्रियत्नि अनुरागेणत्विदादिभिर्व्याप्त
वांगेमानस्यपददानार्थमपिस्थानं नास्तीतिभावः अन्ययासिद्धकूतहला
घपनेयेत्वेस्फुट ३६ त्वकृतगोत्रस्खलनकुपितोप्रियतमां सांत्वयितुमाह
गोत्रेति· यद्गोत्रस्खलनत्वत्सपत्नीनामोच्चारणंतत्रम मत्वदीयनामकर्म
मः कारणमित्यर्थः यद्येतन्नमन्यसेमद्वचनमसत्यंमन्यसेचेत्तर्हि रोमालि
रूपसर्पस्पर्शंकारयेति· रोमालिपदेनश्यामत्वं तेनविषातिशयः तेनदुःस्प
र्शत्वं व्यालपदेनसात्विकं क्रूरत्वं·कारयेतिस्वस्यपराधीनतांव्यंजयति· ३७

दयितेति पिंजरेपिंगरं· उत्तानरक्तकरतलेतचरणक्षेपकादितिभोपः यद्वा· त
१९ दीयमानायनमस्कारेशिरश्चरणसंयोगादितिभावः पिंगरमित्येवपाठेपु
क्तः अलक्तकस्यपीतत्वाभावात्पिंजरमयुक्तमितिकश्चित्· श्रुतिमुक्ताः क
रणोपांतप्रेमुक्ताइत्यर्थः कोपेनवक्रत्रिनिरीक्षणादितिभावः नयनस्याप्रिये
प्रतिप्रेरितकोणाभासः प्रांतदीप्तयः कपटात्तदीप्तयइतियावत् ऽतिर्यग्वि।
लोकनेएकस्यैवप्रेक्षसंबंधात्त्रयनस्येत्येकवचनम्· शिखरंपद्मरागम
वीजाभंमणिकं शिखरंमतंपसंरागः दाडिमीवीजमित्यपिकश्चित्· कोपेने
तिभावः कोणाभासेतिमुक्ताफलानिनयोजातानीभावः· यद्वा· श्रुतिमुक्ता
नायकर्णमुक्ताः कुंचिकाभिनीनयनदीप्त्यारक्ताजाताइत्यर्थः एतेनचरण १९

38 यातापनो घत्वम् पूर्वव्याख्यायां भूषणादानापनेयत्वम्: ३८ षोडशेति· म
ध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादि भेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्ये द्वादश मुग्धा
एकैव एवं त्रयोदश पतिव्रता स्वीया द्विधा परांगना सामान्यवनिता त्वेकैवेति
षोडशेत्यर्थः चतुरधिकाशीतीति· एतच्च नाधिक्यव्यवच्छेदकम् किं तूक्त
गणनमात्रम्· जातिकालवयोवस्थाभावकैर्दर्पसायकैः इतराश्चाप्यसं
ख्याता नोक्ता विस्तरभीतितः इति प्राचीनोक्तेरन्येषामपि सत्वादित्याहुः अ
वस्थाभेदेनेति· कालिकावस्थयैवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिभेदव्युदासः
हेतुत्वसिद्धिमाशंक्याह· जातीति· उपलक्षणमेतद्देशादीनाम्· अनंतनायि
कानां जातिभेदभिन्नानां तत्रैवोपदेशं भकांतरमाह तथेति· यदि जात्यादि

39 भेदेन नायिकानंत्यं स्यात्तर्हि तथा तद्देवनायकानामपि दिव्यादिभेदसंभवा
२० दानंत्यं स्यात्: एवं दिव्यादिभेदेनानंतानां खंडितत्वादिके स्यात् युक्तेस्तुल्य। २०
त्वात्: तस्माद्यथा प्राचीनैरनुदाहृतत्वान्नैते भेदा नायिकानां तथा नताय
कानां जात्यादिभेदप्रिवंधन भेदवत्वं· वस्तुतो वात्स्यायनादिसंमतत्वात्
जात्यादिभेदा भेदो युक्त एव आनंत्यं च वक्ष्यमाणं नंत्यवद्दोषाय· यत्तु नाय।
कानामपि खंडितत्वादिकं स्यादित्युक्तं तच्चानौचित्याद्रसभंगापत्त्या परहतं·
प्राचामनुपन्यासस्तु न दिव्यादिभेदाभावसाधकः अप्रयोजकत्वात्· अत एव
जातिकालेत्यादिना प्रागभ्यधायि· धीरादिभेदाभाव इति: आदिपदान्मान
वत्त्वं तत्परिग्रहः प्राचीनेति· वस्तुतो निर्युक्तिकत्वादयुक्तमिति भावः देशांत २०

स्तात्प्रियविरहसंतापवत्त्वं प्रोषितभर्तृकात्वं । दुःखदीर्घतरमिति । अति दीर्घ
दुःखं वहंती अपि अश्रुजलमुखी सखीवर्गोपनो भाषत इत्यन्वयः दीर्घतरत्वेना
नुल्लंघनीयत्वं । वहंती स्वति कठिनहृदयता मया कस्य प्रतीकारतोच व्यनक्ति । स
खीति दुःखकथनमोग्यतावर्गत्वेन तन्निवारणसमर्थेनाः दुःखं विरहजं अति
विरहविच्छास्य सखीजने प्रकथनेन नलज्जातियः नेन मुग्धात्वं । तथा जलनील्या
आस्तरणे सृजंती न निद्राति । लज्जयेति भावः कठेनरसनायां दुःखवशेन ता
स्याजडत्वात् परंतु दशोवीष्यादकं न दधाति उदकपदेन स्यागता न हृत्वं तेन
स्यागता न हृस्यापि स्यंग नेन लज्जालुता द्भूत्यने एवं विरहं ज्ञापक वाष्पं चेष्टागो
पनेपि यतत् येन प्रकारेण संतापसहनेन तच्चेतोभवः वेदः चेतोभवपदेन दुःखज्ञा

21

41 न योग्यता अन्तर्मदनेनैवेति ह्नन्यते: कश्चित्तु वहति स्वजनी त्वयि पाठः ३९ वा

२२ सत्तदेवेति· न छ्वदाः पूर्वगृहीतार्थकाः तेऽत्र सार्वदिक देहे संबंधात्वेदवत्तासं

भाविनीति व्यज्यते· वाचालभृंगसुभगेन· विरहपीडाजनकत्वपानघाचङ्कुलि

तत्वेनेते पावालत्वं सुभगत्वं· गात कीर्तित्वं· सुरभौ वसंते· तेन उन्मादकत्वं व्य

ज्यते· अधिकं असहं· तेन परिहरणीयत्वं· ताहशस्याप्य परिहारेणालज्जावत्वं

किं दानमिति चस्वतोऽकथनीयं अन्यकरणेन तदेव द्रढयति किंच सुरभिसम

यान्त्पूर्वं लज्जावशात् विरहगीयनायवसादिधारणं कृतवती संप्रति तु तदेव

विषमिवासहमाना जानेति लज्जामदनसाम्यमभिव्यते· ४० मालेति पत्रल

मालां विरहदाहे कोमलकमलसंबंधे नवालाजालमेव स्यादिति भावेन तस्मा २१

42

गः श्रवणीयमाणेंगतयावहनासामर्थ्येनाहारादित्यागः गल्लपदेनभ
कोमलत्वं॰ मुक्तापधानोपीनत्वेपितत्त्यागेनविरहातिशयोद्भाव्यते एवंमा
लेत्यादिस्त्रीलिंगेननायिकासजातीयत्वस्यागतानौचित्येपित्यागेनसएव॰ य
द्भाभीरुत्वं॰ तेनप्रस्थानौचित्यं हरौगतेस्वाश्रयनायिकाग्राशोच्यरूपेभावीति
मालादिभिरपिप्रस्थितमितिभावः पाणिरहहवलयंवाङ्कमले प्रयातीतिपाठः
यत्तथास्थितपाठेवाहोर्वलयासंभवेनतत्स्थानस्यपाणिमूलागमनेपिविर
हातिशयाप्रतीतेरसंबद्धत्वेव॰ किमपि॰ रंध्ररपीत्यर्थः ध्वरम्भसंहृयाम्भमंग(
स्तुवनेनैव॰ मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः सोस्यास्येति॰ अपांआद्यजंतत्स्वरूपदे
नम्रतुल्लेघनीयात्त्वं एवंचतद्दत्तमपिनगरह्यते॰ तत्रकावार्ताअन्यदत्तस्येति

22

43 व्यज्यते॰ मर्मस्पृशं कथयेत्यनेन न किंचित्कालेक एवस्थाने भर्त्सनैव स्यादिति द्योत्यते॰
२२ एतेन प्रच्छन्नकामुकविषयत्वं द्योत्यते॰ यातु देवरवत्याः सुहृत्समुदाय स्वच व
चसि प्रत्युत्तरं दीयते॰ किंतु श्वासो न मुच्यते॰ यतो बहिः क्रूरः या तत्सुहृत्स्वदेन चम
त्युत्तरदानस्यावश्यकता॰ अन्येप्रतिप्रत्युत्तराभावश्च द्योत्यते॰ श्वासस्यागाभावो
पिनासंग्राहभीत्या निःश्वसितेन च हर्षेश्च विरहगोपनं व्यज्यते॰ ४२ विरहविदि
ते विरहतापितमित्यर्थः अंतः प्रेमप्रमानसंभ्रेम॰ यदीयमेवं विरहवती तर्हि मप्य
तीव प्रातिमती तिमन्नेमज्ञात्वेत्यर्थः द्वारदेशोपविष्टा वहनोदर्शनेकेन चि
तस्या यापि निश्चेदनीयमिति धियेतिभावः पुरयोषिदित्यनेनवास्तव्यैकनिष्ठ
प्रेमकृत्स्नत्वं॰ ४३ ननु अस्य [illegible] तथापि [illegible] मते वं विदितात्वं तस्याः इतस्त्राह॰ २२

44 उपलक्षणमिति॰ इदमुपलक्षणं पतिरित्यप्युपपत्तेरुपलक्षणं बोध्यं॰ अ
न्यसंभोगदुःखितायाः परांगनासंगजन्यमानवत्याः खंडितायाश्च तिस्रे दष्ट्विस्यः
अस्फुरेति॰ कोपजवाष्परुद्धकंठतया गद्गदवचनं॰ चिंतातद्दोषगवेषणेनोचिं
तेकाग्र्यंचक्षुः किन्विति॰ वास्तवान्यनायिकरकुचाभोगचिन्हाज्ञानात्स्पृशति कि
मपि किंचिदीषत्स्पृशुमिच्छत्याः ननु एष वेत्याः लज्जयेति भावः किमपीत्य
नेनास्फुटालापः नयनमित्येकवचनेन चिन्हविलोकनासक्तैककटपतां सूच
यति॰ ४४ वक्षोजेति॰ दयितपरांग्वनितारूपिप्रेमवतः ईर्ष्यानुचिताचरणकर्तृ
तया दुःखातिशयेदूनयति॰ चिन्हितपदे गाढालिंगने॰ दीर्घं निश्वसिति॰ लज्जा
वशादिति भावः नन्वत्यतिवक्रं वदजवा॰ नायकस्य दुःखभावनयेत्तिभाः तेनसमा

45 नलज्जामदनत्वे· किंच जलकरणकवदनपरिमार्जनेन बाष्पांबुनिरोधधत्तिनै
२३ तरश्रुजलं किंतु च दनपरिमर्जिनजलमिति गोपनं करोतीति भावः ४५ मामिति
उत्तानरतकरणात् विपंदेति· सपलसुः पदांबुजालक्तकैरालिष्टाननं मामु
द्वीस्यनम्रा क्षमुखी साचिलार्पितबाम्हत् विप्रियकारिणो दर्शनायेर्ष्याऽदर्शा
नमेववरमिति बुध्यानम्रमुखत्वे विषादमूढतया चित्रसाम्यं आलिप्तपदेस्तगो
पनायोग्यताव्यज्यते: नम्रमुखकरणेन किं मदधिकापि सा येनायें न स्यामास(
क्तः इति स्वांगनिरीक्षणं चित्रार्पितेसनेन निर्गमाणसुल्यत्ता ह्यन्यते· ठ्हं कठोरं
नोक्तवती: नानोपायै राराधितोपि यदि एतादृशः न दाकठोवाक्यादिभसितः
किं वा न करिष्यतीति बुध्यतेति भावः अनेनास्फुटालापः इशो निश्वासको ष्मैः २३

46 दुःखजवाष्पैः किं दुष्मेन कृतवती। अनेन संतापः उष्मत्वेन रक्ततालत्वं तत्या
कुः आदर्शमिति· त्वमीदृशादिति किमर्थं तात्व्यं आदर्शे दृष्ट्वा त्वापराधं ज्ञास्यती
ति धियेतिभावः प्रातःपदेन तदिन स्यमांगलिकतया वश्यकत्वं व्यज्यते· ४६
कांतमिति· नयेति· मानाग्रहणमपि परभीत्यैवः आलिंगनविशेषेण कंक
णांकितकण्ठत्वं कांतेस्पृहणीयं· तेन तत्कतान्यसंगस्य दुःसहत्वं· परभीत्या वे
त्यित्वमेतद्विलोकयत्वेतिभावः त्वमेवेनमनुप्राप्तसधीति वाहरादित्यनेन हूती
मुखोवलोकनेपि भीतिस्तत्र किं वाच्यं कांतेप्रतीतिप्रच्छन्नकामुकाभिलाषित्वं
व्यज्यते· ४७ उरस्येवेति· तवेत्यनादरः इदमिति गोपनानर्हता· कुतो मे त्वमा
त्वयेतादृशापराधसहने इतिभावः इति· इत्युक्त्वा· अंगीकृतत्वेनावश्यदेयत्वा·

24

47 दस्युपदेन त्यागानर्हता प्रचलचेतसः चंचलचेतसः अत्रागमनप्रतिज्ञां कृत्वा
२५ न्यत्रपदेन चंचलता· तेन चाग्रे दर्शनाभावसंभावनया सध्वोद्रव्यग्रहणयोग्य
ताद्युत्यते क्षणग्रहणसमये स्वकंकणशब्देन सशब्दं यथा भवति यतथा नायक
करतलात्कनककंकणमाकृष्यते त्यर्थः ४८ पतिमवमत्येति· स्वकृतपत्यवमा
नोत्तरपदरिनोपपत्यमित्यर्थः भ्रांतिर्मिथ्यामतिः संतापोनुतापः संमोह इंद्रिय
वैकल्यं अनुनयतिइति लज्जमानान वोढापतिं कलहेनावमानितानानुनयसांत्व
यति· सखीजनाग्रिकप्ययति· अत्रापिलज्जमानेनेत्यन्वेति· सखीसमूहमध्ये
नैकामपिहृदंतमकथयदिति लज्जातिशयो द्योत्यते· मलयसंबंधेन सौगंध्ये
अनिलपदेनानि [illegible] रणे· ४९ विरमती २५

48 ति॰ निवेघदुःखेसुखीभवतीतिन्यायात्॰ एवंचावयपकथनीयतायोम्भते॰ कापि
दुर्निवारा॰ अधाष्विनितिभावः रतिर्हितोअधोमुखीजज्ञावप्रात्॰ अत्रमध्या।
त्वेस्फुटमेव ५० कापिपरिनोपपश्चात्नेत्रादीन्प्रत्याह॰ अकरोरिति॰ हेनेत्रयोपि
मानेकिमित्यरोः कुपितप्रसादनानेपुल्येपि अष्ठएपप्रदर्शनेनकोपोत्पादनं।
मनुचितमितिव्यंग्ये करपस्नतर्जनेवेतिपाठः हिकरपद्मकरणकतर्जने अर्थो।
न्नायकस्यकिमित्यकार्षेरेः हेरसज्ञेतिहेकुधाकल्नहंकिमधाः हृतवतारसा
नभिज्ञनेत्रकराभ्यांतयाकराभ्यांतयाकरणेपिरसज्ञायास्तवसर्वथैवमनुचितमि
तिभावः किंचनेत्राहत्यादेवत्तथानयनसंभवेपित्वत्कृतस्पनकोपिसमाधा
नोपायइतिभावः नत्रार्थांतरन्यासमाह॰ हितमितियत्तुकापिसखीनायिकांप्रति

25

49

२५ वदति॰ हे ऽरसज्ञे किमिति नेत्रयोः शोणिमानमकारीत्यादिक्रमेण व्याचष्टे॰
तत्र नायिकाया परितापादर्शनेन लक्षणासंगच्छते॰ ५१ भर्तुर्यस्येति॰ यातरि
स्विनेन स्वानुचिताचरणप्रकाशकतापादर्शनेन लक्षणासंगच्छते॰ ५१ भर्तु
र्यस्येति॰ यातिरि स्विनेन स्वानुचिताचरणप्रकाशकता व्यज्यते॰ यस्यानंदा
दिभरणकर्तुः सते गुरुः श्वश्वादि लघुरगण्योपर्यान्नमगुरुपदेनानुलंघनीया
त्वेतादृशस्याप्यनादरेण तस्मिन्प्रेमातिशयो व्यज्यते॰ यद्वा यस्य भर्तुः गुरुः श्व
सुरः लघुरभूत्तेनांतरनादरकरणे न भर्तुरप्यनादरः कृतएवतिभावः॰ य
द्वा यदर्थे लघुर्दत्तादिरपि गुरुः कृतः श्वश्वादिवदुपासितः सोप्यवधीरित इति
ब्रत्यनुचिताचरणप्रमेति व्यज्यते॰ गोष्ठी सती सभा कनिष्ठीति॰ अलसाकृता॰ २५

50 एवंचसतीसमाजनिंदापिनगणितेतिभावःपक्षेयत्रसतीसभायामध्यस्थितेयं
अनुचिताचारवतीतत्रत्यासाकाठाणनेतितासांपयपानिदासंपादितेतिभाव
कोशोऽर्थसंग्रहगृहं·तत्रिस्द्रव्यरूपंधैर्यंगांभीर्यं·पक्षेधिमीरयत्तिसाधीरा
तभ्दावोविविकित्वेगतेनष्टे कोशपदेनविपदुपयोगित्वं·तेनतत्त्वापास्माति
दुःसहत्वंहृन्यते· सहचारीतेनत्यागानर्हता·सानीतिरपिहरतःक्षताः त्रपान
णवल्लिर्मुक्तात्रपात्वेनावर्पणीकरणीयताःनणपादेनागणनीयताः किं
चस्त्रोतस्विनीप्रपास्तस्त्रोतोयुक्ताअगाधजलापिनदीविंदवत्यरिचितास्त्रोत
स्वत्तयाऽनुल्लंघनीयत्वंविंदुपदेनपाघ्रोल्लंघनीयत्वं·सोपियदर्पमेवंसाह
संहृतेसोपिरत्यर्थःहतधियानष्टधियाः पर पर्लकेति यभ्दाग्यपः सूचकप

20

51 म्रचिन्हवत्त्वात्किमत्वे पम्हाग्यम वनेनवमेवगुहर्वंहस्पतिःभाग्यसूचकः ए
तत्सर्वं अर्थसंवादित्वात्किं तिताहप्रोक्तस्तेनानुचितोपिकोपोयतः कृतः अतोमाधि
२६ क्यं· एवं कोपेकृपुंजीवनमत्येतानुचितमिवान्हत्याह जीवतमपिधिक् अथजीव
नेपिईहप्रौढार्याभाववतिनायकांतरेरतिरत्येतानुचितेत्याह· अतनुंकामंधि।
क रतिजनकत्वादितिभावः मद्धात्वेतएवईहप्रादानशीलेयमवित्तमात्रो।
पाधिकरावानुरागोनेनतत्त्वादितोनस्वाभाविकइत्यनकत्वादितिभावःमद्धा
त्वेतएवईहप्रादानशीलेयमवित्तमात्रोपाधिकरावानुरागोनेनतस्मादितोन
स्वाभाविकइत्यतस्तंधिगितिभावः तनुंभस्मत्वादेवेहप्राप्तानभस्मइतिभावः
ताहप्रणानुरागेतिरस्कारिचेष्टादिकमयुक्तमित्याह।धिकचेष्टितेनेति चेष्टाकरणे २६

52 तुवचोपि धिक् एवंविधतारुण्यभोक्तातदतिरिक्तोनकोपीतिभावः पदं संकेते
ति· संकेतस्थले पल्लवस्थानज्ञानदिमनापमानत्वेलज्ञणं निर्वेदः स्वावमानने·
वपालंभः सनिंदपरिभाषणं· चिंता अनागमनहेतुविषया· आलाभिरिति आ
लाभिः तेतविश्वासस्ववरुत्वेनाप्रतिषेध्यत्वं अनेककपटैः व्याजैः प्रापणैः सम
ये: कुंजोदुरंलतागहमध्ये संकेतितमित्यर्थः नीतयाप्रापितया· तेन सुधा
त्वे· अन्ये प्रियरहिते विश्रंभितयाविमनविचारव्याकुलताव्यज्यते· किंतु ना
वोढयानीरजदृशानीरजपदं अश्रुपातेव्यंजयति· कुंजोपकंठेति· कुंजप्रांते·
कोपेनस्वाभिलाषितापाप्त्याताम्रतः व्याकुलापेक्ष्यमराः तेषां करंबकः समूहः
तं वरमानं वरमारभरातियावतत्तस्यचमत्काराविलासविशेषाः तनुत्वाः दृशः ×

27

53 न्यस्ताः परितः क्षिप्ताः अत्र व्याकुलत्वेन दुर्विलत्वं भंगत्वेन श्यामत्वं कदंवत्वेन नि
२७ विडंताः उवरत्वेन कदाचित्प्रोटला चमत्कारपदं चित्ताकर्षकतां इश्याकपट
कारिण्यस्सख्योन दृश्याइति निकुंजमौनमेवावलोकयंतीतिभावः यद्वा सखी
वेचने पलायनार्थं मार्गं तरावलोकनायतपाऽपश्यदितिभावः ५४ संके
तकेलीति। एत्स्वप्रियसंगमेच्छयेतिभावः निभृतं मदं लज्जयेतिभावः अर्द्धोह
रं असंपूर्णीहारः अर्योत्संवीयतितेन तत्कालिकाधिकमदनवाधाव्यंग्य
ते। यद्वा लज्जा मदनसाम्यं अर्द्ध विकासिनेत्रे अस्याश्चेयं दृष्टिः तांबूलमर्द्धं च
र्वितमेव यदृष्यं तांबूलचर्विणादि शृंगाररचनासएवात्र नास्तीतिधि साता
घेवास्थितेतिभावः एवं च प्रियविरहचग्रात जड़तामापन्नेति हन्यते ५५ अ २७

54 न्यमिति अन्यत्वेनावलोकनीयता व्यज्यते· चेतोभवं तेनानिवारणीयता: ।
कुटिलं पीडाजनकं तेन दुःखकृत्त्वं· हृतीन निवेदिताप्रियानमनार्पेनत्रापि
ता एष्वाप्तिमवर्तोनमितिविशेषः किमतः परं विधेयमितिवा: किंतु हृतीन
निवेदनसखी प्रश्नकालमध्ये क्रूरकामशरायातैः मरणमेवस्यादितितद
नादस्य मदनविरोधिमहेश्वरस्तुतिमारभते तेन विरहकातरता व्यज्यते·
शोभोपक्रेत्यादि सुखाधारहस्तवतः सुखजनकस्यैतद्धानेन कोप्यायास
हृतिव्यन्यतयहानकेवलं करे एवमस्तके पि आल्हादकोऽस्तीत्याह चेद्रशेख
रेति· चद्दिस्रुल्हादे· आस्तां सुखदुःखकरणं तु त्वदधीनमित्याह हरेति· हरति
दुःखमिति हरः नन्वेतदस्य कथमवगतं तत्राह श्रीकंठेति· सकललोकसंहा

28

55 रककालकोस्यलिंगनेनैतदवधृतमितिभावः ननुतद्धरिस्मरणेसामग्रीमात्मी
नत्याह · स्मृतिरितिनितनवनवतदपहरणेममदुःखंस्यादतआह · प्रियेति · क
२८ ल्याणस्वरूपस्यनकुतश्चिद्दुःखमितिभावः यद्वाचेद्रूपोरवरेत्यनेनकाममित्र
स्यतस्यत्वद्धानत्वेनदुःखनिवारणोपायःसूचितइति · यद्वाचेद्भाध्रुवद्वपनेनै
वकामःपीडयतीतितस्यत्वदधीनत्वेननजानन्यपाउाहरणेतत्पीडायांनिवर्ति
तेवेतिध्वन्यते · कामानापोषितवसुकरइत्याह हरेतिस्मरंहरतीतिभावः
एवंचमन्त्रोतच्छेदकरणमेवोचितमितिव्यज्यते · आकेनेत्यतेनसवाल
लोकानुग्रहायपपाविपीतेनपाविरहितनमदननामयोपिकर्तुंयुक्तइति ·
ननुपूर्वंहतस्यापिपुनर्जीवानानतत्राप्योव्यर्थोऽतआह · स्मृतिरिति · इदानीं २८

56 कूलेनतथाजहियथानपुनरुज्जीवेदितिभावः भर्गस्तुत्याकामोपिनपी
डयिष्यतीतिछियातस्तुतिः ५६ इत्थंधैर्यभुजंगेति· धैर्यरूपोभुजंगः
धैर्यंभुजंगाश्चेतिवाः धैर्यत्वेनत्यागानर्हता·भुजंगत्वेनस्फुरता मूर्धास्थि
तेनसाहसाहसातिशयः समुद्दितेनप्रियतमसंगममनोरथचिंतनाह्वयते·
एवंलज्जारूपांनदींलज्जासहितांनारीमितिवा· घनंनिबिडंयदंधकारपटलं
घनेमेघैर्वायदंधकारपटलं एवंचतथाभीतिमत्यपिकालेदेपोचमनेना।
साहसातिशयः खलांधकारपटलेमितिपाठेश्चांधकारपटलसदृशाः खलाः
गमनादिप्रतिबंधकत्वात्ः खलाश्चांधकारपटलंवेतिवा·एवंदुष्टगणनापि
न क्षतेभावः न दृष्टः संकेतस्थानेइतिभावः भर्गस्तुत्याकामोपिनपीडयिष्य।

29

57

नीतिधियातत्स्तुतिः ५६ हत्वा धैर्यभुजंगेति॰ धैर्येण यो भुजंगः धैर्यभुजं

२९ गाश्चेतिवा॰ धैर्यत्वेनत्यागानर्हता॰ भुजंगत्वेनक्रूरता॰ मूर्धाभ्यिनेनसा

हसातिशयः समुदितेनप्रियतमसंगममध्यचिंतनाद्भूयते॰ एवंतज्ज्ञातपा

नशीलज्ञासहितोनारीमिवा॰ घनेनिबिडं यदंधकारपटलं घनैर्मेघैर्यदंद

धकारपटलंएवं च तथाभीतिमत्यपि कालेदेशे च प्रनेनसाहसाहसातिश

यः त्वलांधकारपटलेमितिपाठेअंधकारपटलसदृशाः खलागमनादिप्र

तिबंधकत्वात् खला अंधकारपटलंवेतिवा॰ एवंदुष्टगत्मनीपिनक्रतेभा

वः नहष्टः संकेतस्थानेइतिभावः पाथोदरे गर्जतीत्यनेनोद्दीपनातिशयेन

संतापातिशयो ध्वन्यते॰ मेघेनातृष्णामहिमभोत्यासातिशयत्वेनविरहाति २९

58 तिशयक्रोधाक्रांतत्वेन दुःखहताः कृतांतत्वेन सर्वविनाशकता मत्तत्वेनानि
वारणीयाता। कृतांतारूढत्वेनऽन्याप्रतिकरणीयताच ५७ कपटेति। गो
ष्ठीसमूहरसिकत्वेनवेचनायोग्यता। गोष्ठीत्वनेनतस्यावेचकताचातुर्या
तिशयः चंचलभ्रमरा एवविद्दितिन्वे चक्षुषीयेनताहृशाऽसकलचतुरकामि
जनवचनानिपुणापिकेनापिप्रतारितेतिविस्मयादितिनहासः ५८ अर
तिर्विद्वेषः अगाहृबिरंगमोरनेकपरहृदितें कपटरुदितंलज्जादिनाक्रिया
विषयकंव्याजेकपटेतेनरुदितं स्वावस्थाकथनं कालकृतस्वरतांतवि
शेषकथनं। पत्राघापीतिः प्रियत्वेनतदनागमनेरवातिशयापोचित्यं अ
घपात्यव्ययसमुदायएनावत्कालमित्यर्थः इति अनागतरूपेणहेतुना

30

59 नुमीयते॰ मायइति॰ प्रपेदेइति॰ रत्यर्थोमितिशेषः इवं एवंजातीयकप्रकारे

३० णसखीवयस्यंतेभ्रमञ्जाहंता॰ नाद्यणाअपिज्याकरणेनलजातिशायःदी

र्घज्यासनकरोतिसखिविभियेतिभावः चपिलंभातिचंचलंनेह्वते॰ तथैवे

तिभावः विचारप्रवणतयेतिभावइत्यन्ये॰ धत्तेइतिविरहवशादितिभावः

अत्रपक्षपांडुरपदेयोरन्यतरंस्यानर्थक्यमितिभावः ५८ आनेतुमिति

प्रेयमितिशेषः प्रियसखीतेनानयनप्रयत्नवत्त्वद्योत्यते॰ किंपुनगता

कांक्षातैवेत्यर्थः मार्गप्रतिबंधाभागतस्तत्राह॰ भुंजेगाम्दीतिः किंपुनश्च

त्रापिकाकानभीतइत्यर्थः तथापिधपोलपप्रालिनोभीत्यसंभवादितिवं

भावः ननुकोपोकिंवशादेवनागतस्तत्राहः क्रुद्धेवेति कुपितः किंपुनकुपित ३०

60 प्रसीदेतिमत्येकान्वयिनीरघएभिरामइत्यनेनरजन्यामन्यजनापरिचेयत्वं
तेनाचागमनसौकर्यम् किंचिदित्यनेनावश्यकथनीयत्वं एवंचात्रवनेभवंत
एव॰ तत्रापिमत्संबंधिनइतिव्यक्ष्यकरणकथनोभयोचित्यंव्यज्यते॰ ६१ स्नातमि
ति॰ हेसखीतिसंबुद्धिरध्याहार्या॰ नद्यनुपादानेत्वनुसंधानपराहित्यादुत्कंगति
श्राव्यव्यंजयति॰ वारिदेति॰ तेनपंकिलमार्गगमनेक्लेशातिशयः तपस्विताच
व्यज्यते॰ घनेनकाननेघनत्वेनजनसंचारायोग्यतया॰ भयप्राप्तिवैराग्यंच॰ म
नसिजः कामः मनःकल्पनाविषयस्याराध्यदेवस्य॰ प्रीतेरतिप्रीतेः समाराधितः
विधिनापूजितः जागरणव्रतेन निद्रांनकरिष्येतिसंकल्पेनः क्रीडाप्रियतमप्राप्ति
प्रतिबंधकीभूतादक्षिणाकृता संकल्पपुरःसरंत्यक्ताः दक्षिणात्वेनपुनरनुपादे

61 यत्नाः तेनातिपायिताप्राप्तिर्व्यज्यते· तपः क्लेशजातेतपश्च· अद्यापियामिनीचरमस
३२ मयावध्यपिनेत्रातिथिः तदेवचरः तथाचयस्यदर्शनमेवदुर्लभंतदालिंगनादिदूरा
पास्तमितिभावः कथंचतदागमनकारणंकथयेत्यर्थः अन्यस्यापिता नादिपूर्वं
देवताराधानंदक्षिणांतेकृतेपिपरमात्मानयनगोचरइतिकोयंविधिरितिगुरुतरपरु
ठषाभिलाषः ६२ वारं स्वपलक्षणनिश्चयोत्तरकालस्यप्रियागमननिर्णयोत्तर
सुरतसामग्रीसंपादनानिपुणत्वंतत्त्वमित्यर्थः मनोरथः मानसनाकल्पनाजातमि।
त्यर्थः हारमिति· तारकाचक्षुतिरुचिरम्· हारं मुक्तावलिं· तारकीतीतिपाठेताराशुभ्रांको
तिरस्याइत्यर्थः मुक्ताशुद्धौचताराख्यादित्यमरः कांचीलतैवतांनधत्ते·भाविप्रकाशाप्ति
यकरग्रहणादिलज्जयेतिभावः पुनरिति· किंचेत्यर्थः इतिअनेनप्रकारेण·उच्यते ३२

62 ऽस्मिन्निति वासः स एव वासः प्रसादः तस्यालीनां तत्संबंधिसखीनां निगूढा
मितिशेषः कामानुरूपां मदनानुरूपां इच्छानुरूपां वाक्रियां स्थानस्यासंपादनरूपां र
जनौ रात्रौ॰ निगूढत्वं च कस्याप्यन्यस्य ज्ञानेभयादिति धिया॰ कुर्वतीति शेषः
एवं च सर्वकालिककेलिप्रासादस्य सखीसमूहं प्रत्यपि सुरतसामग्री गोपनं
कारितया ऽतिशयितलज्जावत्त्वं ध्वन्यते॰ साचितिर्यक् स्मेरमुखी॰ अन्यजज्ञाये
तिभावः उद्दीप्यतेऽर्थात्स्मियमानागमित्यर्थः यद्वा॰ आलीनां कर्णस्यो हारगुंफना
दिक्रियां वासकः प्रियसंधानदिने तत्संबंधिरात्रौ कामानुरूपां स्वाभिप्रायरूपां
कृतां सा चिस्मेरसुखी कथं अतिधूर्तोऽयमाः मदंतं गतमप्य कुर्वतीति धियेतिभावः।
तिर्यक् स्मेर च सखीपति सानभिये भावः समुद्दीप्यते प्रपततीत्यर्थः ६४ दोलयति॰

33

63 कुतुकात् मिथ्याकृतहस्तात्· निरपेक्षत्वलयेतिभावः छिन्नं कलाकौशलमुद्दर्शयि
३३ तुं अन्यापेक्षयेतिभावः कल्हाराणां पद्मानां· हारवन्मुक्तावलीवत्· स्रजं मालां·
हारपदं गुच्छादिद्वैविध्याप्त· चित्रस्यार्थाद्वारभित्तिस्थचित्रत्वेन विलोकनीयता
ध्वन्यते· किमपीदृशत्· तिर्यक्कुलज्ञायेतिभावः वीक्षते प्रियागमनजिज्ञासये
तिभावः सखीभूषणजिगीषणमिषात्· भवद्भूषणादप्यधिककौतिमन्मदीयभूष
णमितिकपटेताभरणं· ज्ञात्वाभिप्रायेणैकत्वं· प्रतीत्य ज्ञात्वा· अनेन चेतोभवोप्य
दृश्यतामावेदयतीतिनिगूढत्वम्· चेतितस्य द्योत्यते: स्मरत्वं च प्राप्तो येन मत्प्रभुता
समपद्वतिधिया· तेनाधिकमकमदनवत्वं· यद्वाकथमियं सखीः प्रतारयतीति
विस्मयेन हासः अत्रकैतवपदेनलज्जावत्वं· स्मेराननत्वेन समदनेवत्वं इति मध्या ३३

64 त्वम्: ६५ क्वणितमिति· घोरणी समुदायः क्रमुकाणि वीटिकाश्चेति द्वंद्वः क्वणितेति घो
षः स्फुरत्कनकेति· देहत्विषा कारणभूतया स्फुरन्त्यः शोभाः शालिन्यः कनक
केतकस्तबककुसुमकांतिभिः तेन केतकपुष्पाणां स्तवनेन शोभाशालित्वमिति ह्य
न्यते· ताभिर्दिने दुःतिरस्कृतमितिस्पर्धः दुःस्यात्कष्टनिषेधयोरितिविश्वः अकारि
कृतं· एतेन देहस्यातिशयकांतिमत्वं ६६ अभावयोरिति· आवयोर्ममप्रि
यस्य च· द्वैते भेदे· विप्रलंभो विरहदुःखं· अद्वैतेऽभेदे स्फीते अतिशयशालि· परस्प
रप्रसादेनेतिभावः स्मितं हसितं अस्योन्यवीक्षणं चनस्यादिसन्वयः सर्वत्र चेष्टा
याः पृथगुदाहरणं इत्येवैतदुदाहरणमयुक्तमितिप्रतिभाति ६७ ज्वलमिति·
स्वर्णं छलेन स्वापयति ममभार सदने मत्तोन्मत्ववविलोकनायगंतव्यमितीत्यादि

65 34

कपटेन· वकुलप्रकाशनतयासंनायकतयाचभवत्यानिडेत्यादिकपटेनप्र
३४ दीपांकुरमाच्छादयति· भित्याद्यंतरितेकरोति· सूक्ष्मतासाचाल्पप्रकाशकतां
छन्नयति· सांकेतिकंचेष्टितमहमत्रास्मीतिज्ञापयोतपोतनिनदएवायंनास्मद्
स्वपक्षस्याःप्रकटपरपुरुषानुरागोव्यज्यते· तत्स्वोभयपांतविलोकनार्थेति
रेतरंपाश्चात्यपरावर्तितांगलतिकायस्यांतिस्त्रियायां· तथा· प्रियागमन
संभावनयासंतोषेणमुखस्यातिप्रसन्नतयाचंचलकायोलघुति· चांचल्यं
परिवर्तनैः ६८ चोलमितिनिचोलःउपरितनतटः निचोलःपछेदपटइत्यम
रः नीलत्वेनघनांगधकारगमनयोग्यता· गौरांगीत्वं वा· इछं पूर्वोक्तवासन
या· वारेषुकांतागमननिश्चयोत्तरसमयेषु यत्वस्तुमनोरथं अभिलाषयं· ३४

66 द्वेयमनोरथमभिलाषंयत्· यदर्थमित्यर्थः नवितनुतेनकरोति· तत्किंनकि
३५ मपीत्यर्थः एवंचवैष्याभिलाषविषयंसर्वमितिभावः सदासाकतेति· निरंधराज्ञा
कत्रियत्वमित्यर्थः वनेति· मदोहर्षोत्कर्षः अहंकारः आत्मनीतराएवधिकधीः·
मध्येनेति· अखिमितिवयेति· वयःसंधिमतयाः वयवयोर्द्वयाभावात्तारूपत्वमस्फु
टमितिभावः कांतिमिति· संपूर्णतारुण्यानुरयादितिभावः लास्येनत्वेद्दृढिमा।
अभ्यासविशेषः यद्वाविलासेचमत्कारविशेषइत्यर्थः घरिमाश्लिष्टत्वादि
कं· स्फीतिमाप्रागल्भं· तेनमुग्धात्वादेवेतिभावः मज्जतिलीनंभवति· तेनवहिर्गी
मताभावोद्योत्यते· अत्रकांतिमास्फीतिमावन्हिमेत्यत्रेमनिच्छित्य· संपूर्णनाहं।
कारोद्योत्यते ७० पदपीति· वत्सवत्वेनतिषेधायोग्यता· अनेनमदनवत्त्वंद्व। ३५

न्यते ७१ वध्नुस्यैति वा शब्दः समुच्चयोऽपि लास्यं तौर्यत्रिकं नर्त्यं वा · कातः ननु प्रि
३५ यः कांतेन स्तुतिकरणात् दापांतनस्ता साह्वधर्मत्वं · भेदप्रतिस्पत्त्वन्याकापिनापि
कात्वद्विनापित्वभावस्ययाप्यिण्ञवर्णमार्गेदृगोचरं अनंतकरणपद्धतिं वानगच्छ
तितस्यतादृशस्य मत्त्रियस्य भेदग्रहो विशेषग्रहः अर्पादितरनेयिकाभ्यः तस्य
स्तुतौ हेतुत्वात् तं विनापि कथं स्तुतिस्यादिति भावः स्तुतः सप्रतियोगिकत्वादिति ना
स्त्यर्थे एवं चान्यांगनानायकानां इतरनायिकादर्शनादिसत्वात्ता स्वधर्मात्वं स्वस्मिं
न्स्वधर्मात्वं हन्यते · ७२ स्वीयाइति · विलासहेतुकशब्दश्रुतमेव लाकर्णभूषण
त्वर्णावलयशब्दोनविद्यमानमपि यासां ताः स्वीयग्रहे एव संति तेनेनापासाभावो हन्य
ते तथापि कान्तेनेभयजनकेऽपि पुरपथे जनाकीर्णेऽपि · एतेन भयलज्जापोस्त्या॥ ३५

68 गाढासक्त्यातिशयोद्भाव्यते· सौधेऽप्यस्मदेपि सखीसमयं महान्मपि· अनेनापितदेव
अनेन समीपतरवर्त्तिसखीसन्निधानानंवलोनमुचितमनुचितं वेति विवेकवैधु
र्यादुन्मादोव्यज्यते । अत्रापि केचित्· भ्राम्यंतीतिपाठेमोपरितोभ्राम्यंतीममप्रिय
स्य दृष्टिर्मांनमुंचतीत्यन्वयः तेन चैकत्र विश्रांत्यभावादुन्माद एव व्यज्यते· भ्राम्यं
त्या मम मे द्विविपाठः ॥ भगवतुल्यंम ७३ संसेवेति यासां स्वयातां परकायानोवह
ग्विलासास्सुधासमुद्रसंगमदेशाव्रशाच्छिन्ननदीप्रवाहलग्नकमवेत्सुपरोर
मणीयश्चमत्कारायेषांताः तत्राविचित्रानानाविधोत्कर्षशालिन्यो मन्मथकला
रतिकेलिकलास्तासां प्राकाद्यरूपकार्योर्यं प्रतितमंदिरं संसेव· एवकारः सोल
भ्येद्योतयति· एतेन मन्मथकलावैयाघस्यपमुपन्यस्तत्वात्किंकारणमिस्यसंग

36

69

तमित्यपास्तं॰ तादृशाप्रवाहल्ललभ्यत्वेनचंचलतात्मादकत्वे॰ एतेनसागरस्यस्व
३६ तोवुसरणरूपात्रोतोऽसंभवात्स्रोतः पंदं चिंत्यमित्यपास्तेयद्यपिसंति॰ किंतुत
स्यापिपुवाचितहरं वित्तमपिददात्येव॰ इदं चित्रं चित्तहरमित्यतेनशरीरकरा
णोपि नवैरस्यमावहतीतिहृन्यभे एवंचविनापिद्रव्यदानेसुलभतं रवक्षंगना
सत्वेपिविविक्तितरद्रव्यदानेनापिमभ्दजनेकिंकारणंतत्रजानेइत्यर्थः पत्तुमप्ये
वेतियथाश्रुतंव्याचख्युः तत्स्वीयापरकीययोर्द्रव्यदानाप्रसक्तेः वेश्यांतरस्या
पिलभ्यत्वाच्च ७८ स्वयति अभिसरणाभिसारणान्यतरव्यत्वमित्यर्थः सम
यानुरूपेतितनीलादि॰ प्रकृतएववक्ष्यमइति॰ भतंमुभूषादिरूपएव॰ ननुसमया
नुरूपवेषधारणादिः अलभ्यतासंपादकस्यप्चेताघाभणग्रहणस्यत्तीयाभि॰ ३६

10 सारिकायामसंभवात् अन्तरापरकीयाभिसारिकामभिध्यायज्योत्स्नादिभिसारि
केत्यादिभेदत्रयंन तस्या एव कथयिष्यतीत्यपेक्षन्त्·नचदिवाभिसारिकोदाहरणे
शुद्धांतपरोपावातात् स्वीयाभिसारिकायाश्चयेतेभेदाइतिवाच्यं शुद्धांतेजा
रेणापिसहसंगतः संभवादितिभावः वस्तुतस्तस्याश्च पितृगृहजनप्रतिबंधादिना
स्थलाभावाद्गेहे रस्यभावेतादृशसंकेतकरणे लज्जावशात् दास्यगोपनायतस्या
विघ्नविषादिकंतूक्तमेव वचसत्कारिचेतिवर्षप्रतीमः इत्यूचीति आकारिकेत्यर्थः
त्विद्युस्पदे नलक्षणावस्थायित्व· नच श्रीघ्रागमनताहंतो द्रुमपति· ननुच पत्न्या
सहकथंगंतव्यमनलव्यपतन आह सहचरीति· सहस्थायिनीसखीरात्रिः स्तथा
चतयैवसहगंतव्यमितिभावः ननुमरायमन्तेपिशुभसमयाभावत्वेन आह·

37

71 देवज्ञ इति भाग्यज्ञो ज्योतिर्विदित्यर्थः एवं चैतदाज्ञोल्लंघनं न विधेयमिति भावः

३७ ननु तत्सत्वे पिशाकुना भाव इत्यत आह वाच्यमिति मीत्वीरवैः चोरीति प्रसिद्धं जंतुश

ब्दैः मांगलिकी मंगलप्रनयोजिका एतेन च तेन नसिमिरत्तो मोपि मंगलं वक्ति कि

मुत सम सखीजन प्रतिवाच्यमिति भावः अतः प्रियनमति कटगमनावसरो

जात इति शेषः ननु लज्जावशात्कथं गंतव्यं अत आह विमुंचेति अभिलषित

प्रति वेधिकां भयां सर्वात्मना त्यक्त्वा दर्पोन्नमये पि प्रियाभिसार उचित इति भा

वः ७५ मीतासीति भुजगात्पदस्पर्शात्सर्पात्नैव भीतासि· एवं च तत्कार्य कं

पादिकं दूरापास्तमिति ध्वन्यते· भुजगपदेन अप्यपरिहरणीयत्वं भयजन

कत्वं च भुजंगस्यापरिहरणीयस्य भयाजनकस्य निर्भिवदुभिः भयंकरैरिति: ३७

72 भावः अद्य भिनासि लोद्यं संनघ्राम्नासि· अत्रनत्तु भिनासीति प्रुक्तं प छ चवसिराकस्मिन्
भयाजनकैचः साचिवदनातिर्येङ्गमितवनैदना लज्जयेतिभावः किमाचरामि· तथा
चात्रैवमेवशरणमितिभावः समानलज्जामदनत्वस्फुरे ७६ स्फुरदिति· अयति
म ज्ञोयदिमनोरथः अभिलाषरावरपःस्यंदनोनस्यातगमतसाधनमित्यर्थः म
नोरथपदमत्संतद्धुतगामितामावेदयेति: सपदिनस्यात्· किंनसकुरसिजभारभंगश्री
लांगीपल्लवमद्दुम्स्योग्पनानिशापदेनबहुक्लेशेनागमनं बहुवचनेनपदं संख्यादि
निर्वधनेवागतास्यात्तर्हि कदाचिदेवनबहुवोरः· तस्मादभिलाषेणोरागत्तेति द्योतयेते·
७७ रभसादिति· विमार्गेइतिजननलोचनाविषयमार्गेणएवमार्गःरभसात्त्रिपदर्णोनो
त्कंठ्ये गत वनितानां अनुणविप्रोषवत्लापिकानां· विस्यवस्त्रान· प्रकाशकः एवंचा

38

73 गमनायोग्यसमयादिकमेवास्माकं गमनादियोग्यमितिधन्यतेचंद्रेति ७९ अंग

३८ केषुचंदनं विन्यस्य विहस्य सुधानिधिदीधितिसमतयाहासस्य तत्संभाव्याप्नायाः

अस्मत्तालस्यतासेपादनापहासः विनिर्गतायाः प्रियं प्रत्यभिसृतायाः कस्यत्ययेनांगा

नामल्पत्वेनाभ्यवहरणं व्यज्यतेः मनोनिहंतुं नायकं प्रति मनोगमयितुं प्रेषयितुं क

दर्थुपरि वेगेन कान्तौ। प्रापयितुं कुंदानितिः कुंजनिनि·कुंदानिवि कासयति स्मेति

भावः विजातीयकुसुमसंमनस्कमार्दर्शनपथं गच्छेदितिधियेतितत्त्व अत्रार्थेनिह

तार्थता· केचित्तु निहंतुं व्यादयितुमित्यर्थ इति तत्र सम्यगाभाति· ७९ व्यभिचारणी

विलोचनयुग्मं सूर्ये चंद्रविकासिभिरंबुजैः कमलैर्न्यूनोपमेयं यतोस्य नहृदयेना

विकासः किंतु केवलं निविडांधकार एव विकासः अत्रनन्दहृदयोपादानांचित्यमन्यो ३८

74 जमम्. ८० स्यल्लीनामिति. पल्लीनीचजनवासग्रामः तासामधिपस्येति. बहुत्वे
कल्याम्यांभाग्योत्कर्षोच्यज्यते. निमंत्रस्यापहिरि हार्यत्वया. तदीमपेकजह्कंसं चेधि
कोपुष्पुत्सवादिरूपपर्वोत्सवेष्वामंत्रणेनातेसति स्वगृहस्यानामिति शेषः गृहज
नाः परस्परंसंपादितोद्योगेयस्माम वतिलयापाड्ः अग्रेसांतरामितस्पर्द्धः प्रस्थिताः
पल्ल्याधिपसदनमिति शेषः अत्रांतरेणतत्समर्थः सख्याजंकिंचिद्घपादि स्पप्स्थित
योपिसर्वेनोविलद्वणः कंठग्रहश्चाश्लेषोविनयते. अनेनालिंगनेअवसानाभा
वोव्यज्यते. ८१ चोलश्चोलेति गतिविशेषश्चंचलं शेलोननस्यवाचमत्कृतिर्यस्य त्र
चोलेतिनिचोलेस्यार्थः नामैकदेशेनामग्रहणात्. चिचोलःप्रच्छदपटः अनेनगमनौ
त्कंठ्यं. तदंगसंगेनशोभावत्वंचोलतायाप्रकारोयस्य. लतापरेनकंकारेभ्रमरर

39

75 णितानुकारित्वे· त्वं च तत् गाठेनानीचैर्गत्वा· त्वङ्गाचरवर्वीदत्वात्स्तु इत्यमरः यः केतु

कंबंधः नगंधिः तयाबंधुरारम्यानभ्याः अन्तरावबलेनास्फुरतीतियकृ प्रसारिणीवाबद्धी

३९ जकुंभोन्नतिपत्र· अत्वलचांचल्येन व्यक्तीभूषणेन याप्रकटकान्तिगमनोसु करेनवि

स्फूर्तेनाप्रीघ्रागतिपत्र· अतएवचंचलाभिस्वर्णभूषणानियत्र· क्रियाविशेषणम्वे

नाभि· क्रान्तिनः अनिर्वचनीयसंपात्तिशालिनः ८२० प्राकाण्यंप्रागल्भ्यं मुग्धायाद्

कवेभि· लज्जाप्राधान्येनेत्यर्थः प्रस्थानमिति· हेजीवित· तेनोपदेशाहत्वं· वल

येकंकणेः प्रस्थानं कृतं· एवं च तात्कालिकविरहजनितनितान्ततानवबशादेकम

पिकंकणेन स्थाने स्थितमितिभावः किंच अस्रैः रक्तैः विरहदाहवशान्निरंतरं गतं· य

द्वा· अस्रैः अश्रुभिरित्यर्थः धत्वेति· स्त्रीत्वे नमस्यतीत्याकारि त्वोचित्ये पितरकरणे ३९

76 न विजानीयस्य तवत्तु तदतु चिंतमेवेति ह्रूयते· चित्तेन गंतुमुद्युक्तं· तेन प्रियसम
स्थितिमत्वेपि तस्यश्वास्थितस्याभावो ह्रूयते· यातुर्देशांतरे गंतुं समंपरस्परोक्तकका
ले· गंतव्ये सति प्रियतममंतरा स्थातुमशक्यत्वादिति भावः प्रियस्य कांतस्य सु
हृदां वलयादीनां च सार्थः समूहः किमुत्सज्येतेऽस्मिन्नवयः यद्वा· अवगतपति विदे
शगतिमतिर्दयितानाद्ययिते प्रस्थाहः हे जाविलप्रियजीवितास्मि पः एवं चोपदेशोऽहं त्व
अर्थाद्वलयादीनां त्वयि याबुनिष्क्रितचेत सिसति सर्वैव वलवदयः प्रस्थिताः एवं
च तयागतव्ये सति त्वत्स्थानसममप्रस्थानकरणात्सुहृदामेषां सार्थाः किमुत्सज्य
ते· एवं त्वत्स्थानत्वानमात्रादेव वलयादिभिर्गतेजीवितेनापि गंतव्यमिति विद्योप
दर्शनरूपावेशा द्योत्यते· यद्यपि प्रियपदैकपिनपदत्वं तथापि विरहिनायिकावाक्य

40

77 त्वाद्दोषः ८३ ननु क्वाशाविधानापि कस्त्वेवोन्तर्भावोस्तु तस्याऽस्त्वत आह· तस्या इति·
४० लतांत्विति· लतास्त्वुपलक्षणं ग्रीष्मस्यान्तिके तिलक्ष्मतिर्दग्धाः अवस्थ इति पाग्रुच्चितः प्रा
लेश्वरेति· ईश्वरत्वेन नियोगान्नार्हत्वे निर्गमाय विदेशागमनाय· विरहदुःखोद्रेक
वं जनकेंगावरोधवशात् किमपि इष्यत् अव्यक्तं वेत्यर्थः जल्पति· पृच्छति वदने चम्रे
चकारः लज्जया किमपि वक्तुं न शक्नोतीति भावः तस्यास्तु रम्यां स्थितावपि आली
पल्लवकरीदित्याह· आलीति· पुनस्त्वर्थः आलीत्विस्यर्थः निर्भर्त्स गात्रे लज्जानिकुंजे
भ्रूनेभस्त्वसज्जातीयवहललतापरिवर्तनयाक्रियमाणोरूपटस्यप्राकव्यानर्हत्वं घोते·
वसंतसमवगासायेस्यामस्तीतिधियावसं तवशादुन्मत्तकोकिलस्यकलशोदेवि
स्तारयामासेत्यन्वयः ८४ गंतुमिति· निश्वसितं जलमिस्येकत्वेनैकोपि निश्वासादि ४०

78 नोभूदिति व्यज्यते॰ अम्लसमपसज्जातमृष्ठविप्राद्दितिभावः॰ परंतु कचः केपाकलापे
कद्दप्राःकचद्भवकचर्षितुल्यः मृष्ठवि श्रेनवेलांचलविलसनाभालस्थलं जगाम॰
म्रा पुर्विपीपठितुं किमुएनावदेवापुः किमुअधिकभक्तितवेति निञ्जितुमितिभा
वःकचोभालस्थलामितिस्मीसपुस्त्वाध्यो म्रावयोनारिवतवामिगंतुमनुचितमिति
व्यज्यते॰ अस्तुएपमग्राकघेनलज्जावत्वं मृघावत्येन मदनवाधावत्वं व्यज्यते तेन
मध्यात्म॰ ८५ नायमिति॰ यहूनांपत्नेनास्माकयद्दापदुपत्तित्वेन पारलौकिकसक
लवतात्यागिपिभमुचतिः॰ नतुपदेनस्पहणीयत्वे॰ अतोवक्षोजलिदीनाष्टघ्नामि
सत्त्ववदसशपथेवदतां वलादिमत्तोदेपेन दायमानेकिमिहेवपरलोकेपिस्यादि
स्यत्वय अत्रयपीतेनवस्तुनात्वद्वियोगिनमन्सरणमवश्यमिति विज्ञापयपोचि

41

79 तस्मात्त्वरेतिव्यज्यते॥ ८६ त्यक्तमिति॥ २ हे कांतेति संबुद्धिपदानुपादाने दुःखोद्रेकमा
५१ वेदयति॥ पल्लगत्वेन भययोग्यता॥ मृक्षीत्यनेनभातिश्रूत्यत्वं किंच गुरोः श्वशुरादेः
भक्तिस्तदासीकारित्वं वैशिष्ट्येणत्यक्तं गुरुत्वेनमाननीयतानीतिः स्वकुलमर्यादास
क्ताः एवंत्वमिमितकिंनदु हन्तेपापेकलेऽस्मिन्नसर्वमेवहातमित्यर्थः तस्य ता
त्वयि प्रस्थिते प्रस्थानोद्यते॥ अंगानां॥ शतयातनाः संख्यातीव्रवेदनाः रौरवस्य
नरकविशेषस्य सेवेधीक्ष्णमोविन्यासइत्यर्थः कुंभापाकेपराभवपीडाभविष्यति
इदंयुक्तेसमंजसमित्यर्थः अंगादीनांप्रत्येकाराधित्वेनप्रत्येकंदंडइतिभावः
मुमुक्षूणामितिः भवद्वियोगमासाद्यैतद्दुःखलयंसोवर्णमिमकेकथं॥ एकत्वंममविवक्षि
तेवा॥ सहमाऽकस्मात्॥ त्वद्वियोगज्ञानमात्रेणेतिभावः मास्यतिहत्वाहहिः एवंचतदा ५१

80 नीयद्भावसराभावोऽभ्यज्यते॰ अतस्तद्विरहजाततनुतावशादाकस्मिककङ्कणगमे
त्वेनांगलैकरतया मयातथावस्थातुमशक्यत्वात्॰ मुद्रा अंगुलीयकेवलयाय॰
एकवचनेनमनेककंकणधारणसामर्थ्यात्॰ करयोरितिद्विवचननिर्मोचनानर्ह
त्वंव्यंजयति: ८८ पतिःशयनमिति॰ परनायिकालिंगनवशात्कचमुद्रितोरस्थल:
एतेनपरत्वहहशापराधता: वचनामृतै: अमृतत्वेनप्राणप्रदत्व: वामभ्रुवासुंदरभ्रु
वा॰सुभगारमणीयायास्मितद्युति: एतएववचेदनस्यपकजरूपोद्भव: अत्रसुभगत्वे
नदुर्लभत्वं द्युतिपदेनकांतस्वांतभयध्वांतनिवारकता॰ पंकत्वेनगाढता: द्रवत्वे
नेसारता॰ प्रसन्नविलोचनन्नमन्करत: करात्तरूपे: कमलैरिस्पर्धः अत्रविलसत्वे
नरेर्घ्य॰ अंबुजत्वेनसरसत्वं॰ तेनकोपोदयाभाव॰ अनपायादित्रयेणभस्मतिप्रा

42

81 ४२

मः एवंच प्रत्यक्षदृष्टापराधेनिष्कपटैश्चैवंविधव्यापारकारित्वे· नोन्नमात्वं १९ कांते
ति सापराधे कंतिसांत्वनाद्यकृत्वैवकिंचुकस्पर्शंकुर्वतिसति कोपेनवक्रीकृत
ग्रीवयाकोपेनकषायाः अतएवमन्मथप्रसरवक्रूराः नखराणांनूतनपल्लवत्व
रूपचत्वेनारक्तता· यद्वा· कोपकलुषितमन्मथप्रसरवक्रराः मन्मथीयत्वेनदुःस
हताकटोक्तोंकुराः मुक्ताः अंकुरत्वेनतीक्ष्णता· सान्द्रत्वेसाभिप्रायेचाटुवचनरच
नाकारित्वेसतीत्स्पर्धः ईषद्धासएवप्रसारजन्माकेसरंयत्रतादृशप्राक्चोरूपमाध्वी
कस्यधाराप्रसरतिस्तयाऽलसानिर्भराः माध्वीकत्वेमोन्मादकता· अलसत्वेनस
विलासता· ईदृशीकाचनानिर्वचनीयाप्रीतिः मधोरयसंपादकतयाकल्पल
तेवमहादानीकृताप्रीतेः सर्वाधिकत्वेनदानैर्महत्ता २० प्रस्थानेति कमला ४२

82 छायाक्रांतपनिवारणाय· प्रस्थाने तु घानादि प्रयाणावसरे· तज्ज्ञातीयेनैवतन्
स्पर्शेनैवाकरणात्स्त्रियस्यातिशायितप्रेमवत्ता· तस्मिन्नपि विद्रुमप्रवालस्यपीतद्वो
निर्घ्रातस्तस्यानदीतस्यंतरिंठंतः शोभाशालिनीयेतरंगास्तेमोभ्रमिरावर्तः तत्र
भ्रांतैर्भ्रमणैः प्राप्तै अतएवलांतैःम्लानैः पद्मसरोजपत्रेणतत्सदृशापा· अत्र विद्रुमप
देनारक्ता· रिंगत्तरंगेत्यादिना चैचलता· भूयः वारंवारं अत्रसंभ्रुधप्रनुपाराने
न नायिकाया अनुचितकार्यकारित्वंव्याज्यते· २९ प्रसंगात्सख्यादीन्निरूपयति
विश्वासेति· उपालंभः सनिंदवचनं स्तनकनकेति· उपकंठः संनिहितप्रदेशः
कनककुचत्वेनगौरता· महीधरत्वेनकाठिन्योत्तुंगत्वे· उपकंठपदेनोपरिनायक
करस्पर्शयोग्यताद्युत्यते· मकरिकापत्रावलीः तत्त्वसत्प्रमोदं कुचस्पर्शभसरोमा

43

83 चमित्यर्थः प्रियकरत्वेनलेखनौचित्यं रहसिः एकान्तेननायककरसंबंधौचित्य·
जघानः अन्यदेवालिखतीतिध्वियेति· एतन्पद्रिहासोदाहरणमपिवक्तुप्रसंगे प
४३ रिहासपदेनप्रावेदमग्नहृतइत्यपिकेचित् ९२ साद्रेइति तनविवेउपालब्धप्राप्तिंतपे
धरासंपातकरणकभूवलयप्रावनेनयत्समत्सरत्वोत्तेनस्वचत्सहृदयत्वनस्याव्यज्य
ते· सातिशयेप्त्वेहंतद्विषयंवहतितद्युक्तमेव तथाविधोद्दीपस्यागणनात् तथा
नुरागिण्यामपि अननुरागात्रेतिभावः एवचानायकसहृदयात्वनुदुर्हृदयइति
सनिंदवचनरूपोपालंभोव्यज्यतेः ९३ सानंदमिति हे आलिः कस्मदर्शनापक्रां
तंगच्छइतिवस्त्वमाणंविचारयेथाः नदोहत्यामिति सपाप्ताभ्रमरादिवाभ्रमति
एवंचत्वद्दुदनाप्सिन्नवमेरभलोभागतोलिनिनदैःसर्वोपित्वांज्ञास्यतीतिभावः ए ४३

84 श्रोतु चंद्रिकास्वादनचपलेचंचुपुटापिशुनाः रात्रिरात्रिनाननिखिलवलंतलवेदं
काः चकोराः स्वरात्रिव्यापारेण २ चकाराः भ्रमंति एवं चलद्धदनचंद्रिकायाना
गतप्रकोरचंचुनिनदैः तस्यापि सरावदोषइतिभावः अत्रसमासोक्त्यामस्वरदुर्जे
नोनादिप्राभ्रमणेनदिवागतनुमशकं अत्रसमासोक्तिर्लेखसवत्रविज्ञातार्थाविद
कत्वं मधुलिट्चेनोद्धृतत्वं वक्रव्यावक्रत्वविवेकविधुरत्वं च व्यज्यते· रात्रौचपल
चंचुपुटाः स्वोदरपूरकायामिकाभ्रमंति एवं चरात्राववियामिकादिवद्भयव
त्वाहुमनमनुचितं एवं च तथागंतव्यं यथाकेनाप्येन ज्ञायत इति व्यज्यते केचि
नुमधुलिड्चकोरराहुप्रोगानाधरपानलोलुपतहृणप्रतीतत्स्वरूपबाधकत्वमित्या
हुः २४ आगारेति अत्रलोकभर्त्सलेनलज्जाहेत्वभावैः सखाजत्वेनावस्थोत्तरदा

नाहता अचतत्याहसितेनमत्स्त्रियनामायामित्युक्तेरिनमितिभावः २५ भूसेत्रैयेति
अववागाभावपूर्वभ्रूसंज्ञाज्ञापनेनाधरदानवपानदंशाज्ञापनमावेद्यते· विरापद
पानप्रणहयमानत्वेनवचनासामर्थ्यं यद्वाधिरायेत्तिनम्रीकरणत्वेऽचोते लज्जा
वशाद्दाननम्रत्व· अववदपानदंशप्रदर्शनेनपरीहासः २६ द्विव्वेवारीति· सुरधु
नीमौलीविस्पनेनत्वेहवत्तयातदभ्यासवत्तयाजलदिव्येननिर्णायकमितिभा
वः दयंशापपविशेषः एवमग्निदिव्यसर्पदिव्यंचननिर्णायकंतस्वनयनत्वेन
तदभिमन्तविधाननिपणत्वा अहर्निशांगसंगितयाभुजगस्यत्वदधीनत्वेत
लदुभाग संपादकत्वाच्च· एवंद्विव्यादिविधानपरिहृस्यहाएपहारंसिद्धंचतन्महेस
ह· पौलभूत्वेनकृष्ठिनहरयालत्वेनपरिहापसयोग्यताघटत्वेनचौर्यमिथ्याला

86 पादियोग्यता॰ ९७ प्रसंगादुक्तीनिरूपयति॰ हृषितेति॰ हृत्स्वरचनाविशेषविषय
नैपुण्यवतीत्यर्थः अंचसीति॰ समायातीत्यर्थः उदंधतिप्रकटीभवति अनेन
गयोग्यताः आगमववाधकमाह॰ चपरंमनोभूः तेनानिवारणीयता॰ चंचतिहृष्य
तीत्यर्थः विजयसाधनसिध्योत्तेभावः एवंचागमनेविषमपारत्वाशरैस्ताडयिष्य
तीतिव्यज्यते: वाधकांतरमप्याह उक्तंप्रतिज्ञातं अर्थान्नायकसविधगमनंत्यज॰
एवंचागमनेप्रतिज्ञाभंगरूपंमहद्वाधकमितिभावः कर्तव्यमाह नस्मिविति॰ ह
नीतिपाठेनायकोक्तिरियहेघुतिरजन्याघुरंचति अनंतरहशाकरणतिघुणंपदुक्तं
मदगेप्रतिज्ञातेतन्नत्यजसर्वस्मल्लानुतिष्ठेत्यर्थः नन्वविस्मृतंचेद्धृस्सामितत्राहत
स्मिन्नुक्तेमनःरक्तंत्रासक्तंरचयतः तेनतदनुसंधानपूर्वकमेवगछयेनविस्मर

87 णं न भवतीत्यर्थः ९८ चक्रे इति· कांचिद्दूतीकस्मं प्रत्याह हे कमला मासा चंद्रमुख्यै धाम्ना

४५ मू मे लेयद्दीपकलिका चक्रे अतेन रमणीयज्ञातिशयः तस्मात्वदेववणात्· एवं

वतचनापराध इति भावः चरमाविदशामनुन्मालतितुदेति· तत् ततो विहेलो भ्र

मः वरुवचनेन विज्ञापनफलसंपादनोचितीक्रयं ते नतेन शिरसा प्रणामपुरः

सरमित्यर्थः सहसा तत्कालमेव· तेन विलंवासहिष्णुत्वं अधंलावण्यसारसंसा

रादर्शीकं तमः तद्रूपं यथा न भवति तथा कुर्वित्यर्थः एवं च त्रिभुवनाभिरामा सा त्व

त्प्रसादं विना न जीविष्यतीति व्यज्यते· अस्यापि दीपदशा निर्वाणं यातीत्येहेनप्र

काशयतीति लौकिकं ९९ नायकनिरूपणे उपोद्घातसंगतिमाह श्रृंगारस्येति·

उभयनिरूप्यत्वात्· उभयनिष्पत्वात्· उभयनिर्वाहरूपणाधीननिरूपणविषय ४५

88 त्वादित्यर्थः नायकोयच्छृंगारालंबननायकनिरूपणमितिभावः विधिवदि
ति· वस्तुनस्तुस्पतियौगिकपाणिग्रहस्यभिन्नत्वान्नैकंपतित्वमितिबोध्यं त्वपी
यूषेति· पीयूषममृतं शिशिरस्निग्धात् शीतलसांद्रात्· स्निग्धेनुमसृणं सांद्रमि
तिशब्दार्णवः सुधासीकरान् सुधाकणान् सिंचेतिमार्गमितिशेषः त्वद्वीक्षितेनभु
विसेककरणसौकर्यं व्यज्यते· सेयंसमस्तजनविदितसौकुमार्या· अत्रपेल
सुतेस्वतुच्छितं· यद्वासर्वकालिकत्विमाभ्यासवसयोस्सस्यातिदुःसहत्वं व्यज्यते· का
ल्विद्याप्तिः १०० सार्वकालिकेति· इहित्नेवतिव्याप्तिवारणस्यसत्वेतं· नाद्दशाविधिव
त्पाणिग्रहणेरूपादिहीनल्लयानापिकायामनुरागिण्यपति· वारणायविशेषणद्वयं·
दृष्वीति· अतिसुकुमारप्रियाश्रमसंभावनयविनगमनावसरेरामकृष्यादौन्नार्थे

46

89 यते· एवांस्तज्जननात्वेपित्वंप्रार्थनोचितंव्यज्यते· वर्त्मेन्दुमागंलघुता अस्मला·
त्विदंश्रमं· हेदेउके दंउकाऽस्तिवनविशेषस्यसंज्ञा· स्वचित्तुदंउकावनेतियाः तत्रवर्त्तो
४६ नंसंबोधनं १·१ सकलेति समः अन्यूनानाधिकः सहजः अकृत्रिमः कार्यानुरू
पनाधिकानुरागवत्त्वंतुस्त्वदासापसमेति· कृत्रिमानुरागाप्रष्ठ नरासापसहते
ति· एतस्तुरइति·एनाकिंनावलोकयतीतिनाद्विनेकिंचित्कृतस्त्वं आह· पुरः अग्रे
स्फुरंत्यनेनातिप्राप्यितसौदर्यंव्यज्यते· रत्नाकलयव्यहत्वेत्यर्थः अंबुरुहत्वेनानंद
प्रवत्तावेघते· वपुषाकरणेनरोमांत्वेतेनाच्युतेनस्थितमित्यन्वयः यद्वारोपा
चितेनवपुषाउपलक्षितेनाच्युतेनस्थितमित्यर्थः यत्वत्रारतेरेकत्रापर्याप्त्या
रसाभावसत्वमितितन्नःमनामिकाबहुनायकविषयकारतेराभासत्वेमानाभा। ४६

90 वात्· नन्वानेकपरनामिकादिपयापाधर्मशास्त्रनिषिद्धत्वेनतयात्वमिति
वाच्यं अनेकत्वस्यतत्राप्रयोजकत्वात्· कामशास्त्रावदिविरुद्धरतरेवाभास
त्वप्रयोजकत्वाच्च अत्रोदाहरणेनायिकासुदरकीयात्वप्रतिवादकत्वाभावा
च्च· मुनिगुरुपत्नीगतायांचरतेराभासत्वमितिभरतसूत्रेउक्तत्वेननायि
काविशेषविषयकरतेरतयात्वेनदोषलेशाभावाच्च· अत्राहुःमीलनहेतु
प्रतिसंधानसत्वाद्विगलितवेद्यांतरत्वाभावेननास्यसहृदयेति १२ भूये
नि:पांकेति बहुतरनिर्भयापराधजनकत्वेसतिबहुतरतिरस्कारागणकत्वे
सतिविनयापरायणत्वमित्यर्थः निर्भयेत्यनेनप्रागल्भ्यदासः सत्यंतेनवि
शेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तयातन्निरासस्याहुः द्वितीयसत्यंतेनमादि

91 नायकव्युदासः द्वारतीवादितो परिजनेनेतिप्रोषः ज्ञात्वासंभाषमदर्शित तज्ज्ञा
५७ नायहरतः अवंहित देशाइन्तरस्थिः मुक्तेनावनोपितस्यपापीयसोविरहेण
कायपहिलितेः यद्वारात्रौनालंकृतं स्वप्नादिस्यागमास्यक्तं यद्वाविरहेण
सह्यत्वास्यक्तं· अन्वेषयेत्यास्यलविस्मरणातदत्तानाद्वातदन्विषणं· अ
नकरादिवंधनत्वोनापकारित्वं द्योत्यते· निवारितत्वविनयपरायणत्वे
स्फुरेणैव १·३ कामिनीति सापराधत्वेसतिवंचनानिपुणत्वमित्यर्थः मो
लाविति· दाममालो· भालफलके· फलकत्वेन विशालतातयालिखेन
योग्यताः मृगदृशः मृगयतीतिव्यस्तस्यातत्क्रियाएचानमनेन व्यज्यते·
वामभ्रुवः कुटिलभ्रुवः तेनवचनायोग्यत्वं व्यज्यते एतेनमृगदृशाइत्येवसि ५७

92 द्विवामन्नुवइतिस्यर्षमित्यपास्तं·पाठत्वंचात्रस्फुटं ९४ पंक्तेति·यत्ररते·भय
पंखेलितेननयगाञ्रोतत्वेन नप्रेह्यते:पंखवेलितत्वेनप्रसारणाभावोव्यज्यते·
पत्रन्वकेपूरनादकृतवाऽभयेनकृतत्वम्वकितेऽस्मकस्मिकंनाश्लिष्यते·भय(
स्यचकितांश्लेषाभावेहेतुत्वं·पत्रचशनैर्नलग्ना· अपिसुदृढलग्नादर्शनाप
त्रक्रियामांतया विंवाधरेणपीयते: किंच·पत्रमणितंरतिकूजितंनविधी
यतेन्नप्रसुत्माविपर्यत्क्रियते· कचित्तुविधीयतइतिपाठ: सर्वमेतद्धृत्कका
मिकत्वात्· नत्किंरेते आचारविनाशकत्वंस्फुटमेव·अत्रनादेनातदितर
कामिनामात्राभिधानात् पाठत्वव्याप्यमेवात्रानुकलत्व मिनीमात्राभिधा
ना सत्वाद्विगलितवेद्यांतरत्वाभावात्कर्पूरसपरिपोषइतिविभाव्यमिति

48

93 केचित् १५ चतुर्भिरिति॰ अनुकूलनायिकाभेदेनानंदितनरकामिनीमात्राभिधानात्
शठत्वव्याप्यमेवात्रानुकूलत्वमित्यप्याहुः कांचीति॰ कांचीमधुरशब्दैः कोम
लनामैः कांतिर्यस्मिंस्तं॰ यद्वा॰ कांचीमधुरशब्दैः कोमलनामैः कांतिर्यस्मिंस्तं॰
यद्वा॰ कांचीमधुरशब्दवच्च तत्कोमलत्वेनाभिनन्दमायुतं स्फुरद्दर्प्यमाननाभि
त्वादितिभावः पारावतध्वनितैः तत्सदृशध्वनितैश्चित्रो नानानात्वंप्रापिता कंठ
पालिर्यत्र तं॰ नारमंदकलादिविविधमणितवत्तुर्यादितिभावः पालित्वेनर
मणीयता॰ मुखं चंद्रचंद्रिकापानार्थं चंचललोचनचकोरं॰ उत्कंठितत्वादिति
र्लज्जाभावः अनंगरंगसुरतं अकृपणमयि अन्यांगनारतादितिसौभाग्यप्रणा
लित्वं॰ आशास्महे प्रार्थयामः १६ विपिकस्त्विति॰ वस्तुतोऽस्खलितशांतदांतो ४८

दलानां प्रत्येकमनुकूलादिभेदेन षोडशत्वे पुनरुत्तममध्यमाधमभेदैरष्टचत्वारिंशन्
न्नायकभेदाः अन्येपि स्वयमभ्यूह्याः चक्षुःश्रोत्रमिति· पोणारविदग्धियं कोपवा।
शात् नोच्चैरिति शनैस्तुवक्तव्येवेतिभावः चाडीनां कलकवलः शयनसमीपदे
शप्राप्तिजन्यहर्षवशात् भ्राजंनाकपोलयोत्तिः तन्नावण्यं यस्य· भ्रान्तेतेनः भ
याच्चिंतयावेतिभावः चिरसेति· उपलक्षितेतिशेषः गुफनातस्मितलपद्मइतिभा
वः १७ भ्रास्यसितिलास्यंगीतादि यद्वाः लास्यपदेन भ्राकघेलस्य तवदर्पिते
यापि· छापितन्नयनाविषयीभूते सदेशोस्य स्तणां स्थापनाम् एतेन मनोभा
वग्राहकत्वं व्यज्यते· उपमत्उत्साहः मकरिकापत्रलेखरचनाविशेषः धोरणी
संघातः संपेतनइतिसर्वत्रान्वयि· धूपः सुगंधद्रव्याणाम् अधिवासः एवं चैतादृशा

५१

95 सामग्रीसत्वात्· अग्रे किं भावीति द्रष्टव्यमित्यत्रोपि मनोभावग्राहकत्वद्योत्यते·
४९ कुंकुमादिरचनाविशेषः धोरणीसंघातः धूपः सुगंधद्रव्येणाधिवासः नायक
स्यत्वत एव रामर्षः सत्स्तुक्तिर्वा एतादृशसामग्रीसत्वाद्रुधाप्रसादं करिष्यतीति
भावः १९८ उदयतीति· कोपीति लिंगविपरिणामेनान्नजाराख्यमन्वेति· कापिलज्ञा
किंचिद्विषयाण्ययाथार्थ्यः एवमग्रेपि बकुलमुकुलाएव कोशाः सर्वे सारांध्यनिधा
नत्वात्· तद्वत्कोमलत्वात् नक्रीडास्वाहित्स्यासह्यत्वादिति भावः शठएवेति एवकारो
न भवतीत्युत्तरे योन्वयः अन्तर्भवत्येव नस्वतंत्रः इत्यर्थः अयोगव्यवच्छेदार्थ एव
कारः शठपदमनुकूलातिरिक्तपरं इत्यपि कश्चित्· एतेन दक्षिणस्यापि मानित्वा
दिसंभावतेन शठत्वेत्यसंगतमित्यपास्तं· सखी नायकं प्रत्याह· वाहेति वाहेति ४९

96 वाह्यएवाशयोनत्वाभ्यंतरस्तदर्थो ननुशानात्· प्रातः प्रातःकालिकं· अहमद्युपै
वागमिष्यामीतितववचःकेवलंवाह्याशयमात्रप्रधानंतथाविधकार्यादर्शनेन
आंतरस्यान्याद्दशत्वादितिभावः तवमनःवज्रसदृशं· यतोनुरक्तांत्ववविरहेणेद्द
शीमवस्थांगमितामपियत्नतारयसीतिभावः एवंचपरपीडाज्ञानविधुरस्यपूर्व
वचनवदिदानींतनमप्यलीकमितिव्यज्यते इति·इमांनायिकायाचंभत्वाविन
ये·नायिकाविषयकसांत्वनं· अपास्य अर्थान्नायकेव्याजात्कपरात्·एवंचा
शठत्वंहुन्यते· वहिः केलिसदनादित्यादिः परिहृतालापेः नकेवलंतावदेवत्र
पितुवीतविलोक्यनेपिनकेवलंविलोकनत्यागःसंमुखतापिनेत्याहः विवर्त्तान
नपरिवर्त्तितास्य· एवंचैनाद्दशस्यव्याजान्निर्गमनेकुपितत्वमावेदयति·प्राणे

97 शो: एवं च तथाविधविलोकनेनोचितो व्यज्यते· प्रस्थिने गंतुमुद्यतो सति ईदृशावा
५० ऽग्रात्र अवणात् अस्यानेनाभिमानित्वमावेद्यते· वामभ्रुवः सुंदरभ्रुवः कृपणीदी
नाः विरहकातयेतिभावः ९ तमइति· तमोव्याप्ते दिग्भागे सति रात्रिकाले निर्ग
तायास्तवेत्यन्वयः अहमेव सहायस्त्वाश्रयः १० कांतइति· कनकजेवीरस्यक
रेग्रहणो नरति प्रार्थितात्मव्यते· भानोर्विंदुदानेन सूर्यास्तविधुरयेवानत्वाभइति
व्यज्यते· ११ ऊरुइति वचसि अमतत्वेन दोलय्यमपि घोषयता नायिकायाः
कुलवधूत्वद्योतनाद स्यपतित्वं· सूक्ष्मत्वेन मृणालतामध्यस्य वल्गति मार्गे·
मयियाजाल्· नायिकायाः उपसमीपमेत्यागत्य वर्तमाने सति मिगूढहासको
ति यथातथा मनोहारि इंगितैर्भ्रमैः किमपि लोकोत्तरं अन्यजनानभिज्ञेयं च· १२ ५०

98 अधमेति· उक्तत्वंचुंबनादानेयोग्यत्वंव्यंजयति· अधमेत्यादिनास्तन
योस्फुरत्ताः ग्रहणयोग्यत्वाच अवक्रत्वेनसदाप्रसन्नत्वंप्रकरहास्येनो
कग्रहणमोकर्मं १४ अन्येइति·अन्यगृहेबहुप्रकाराः वाक्करादादिरच
नाप्रकाशः कृतास्ततदामनातिशयापपुष्पव्याजंप्राप्यनिर्जनंवनंप्रति
गतइत्याद्यन्वयः अयंप्रकार्यत्वमइतिव्यंग्यं १५ नैभेदइति·उत्कादय
इत्यर्थः स्वभावानेवदर्शयति·अनुकूलत्वइति· अयंभावः नायकस्योत्का
दिभेदवत्वेतुल्ययुक्त्याखंडितादिभेदानामप्यापत्तौ अनौचित्यापत्त्यारसभंगाप
त्तेः वस्तुतोयभेदेहत्तिमानौचित्यंतभेदसत्वेपिनदतिरिक्ताऊः व्यवस्थाय
मिति· व्यवस्थाकालोक्रमः दार्वमेवागत्यस्थितिर्वानर्मणि·क्रीडायांससचि

51

99 वः प्रधानः सहाय इत्यर्थः कोयं कोपविधिः वध्वा नायकापराधकल्पल
याः कलहगर्भे यस्मिंस्तादृशं वचो देहि· येन पापूर्वद्रवे वापी जायतां अम
५२ लस्यैव वदनाम्बुतैः वदनकमलनिर्गतपरिमलैः पृथिवी च सुगंधा जाय
तां वा इत्यपवा· अथ त्वां कोपः स्पृहयातु नायकदर्शनोत्सुकं इदं प्रत्यक्ष
दृश्यमाने धिक् नेत्रं व्यावर्त्तयंतां वध्वापराधगतनारज्वाहमिव बलात्स
रावर्त्तयंतां· एवं च कोपोपि तव महागुणपक्षशालिनि कस्मिंश्चिद्देवस्त्रीमत्वे
न गृहीत इति सोप्यस्माकमनुकूलताद्योतक एवेति भावः कामतंत्रेति·
तंत्रे प्रधाने सिद्धांत इति विश्वः आमात इति· कुमुदेष्व रब्धेद्रुत्तन्मा मारसख्य
सर्वेश्वरः प्राणत्वात्· प्रीतमंदसुरभीत्वेन वशीकारकत्वाद्वा· नन्नाम करस ५२

100 ध्व॰भैरवः दुःखदः तन्नामा रसश्च प्राणेश्वरोदयितः तन्नामकरसश्च॰सिद्धो
रसोयैस्ते आलंबनोद्दीपनविभावत्वादितिभावः अनवद्यउत्सवोयस्मात्
तेनात्मानं तत्संयोगोत्तरं मन्वानस्तृषितोस्मीत्युत्कासरोवरं प्रतिजगामे
त्यर्थः आनीयेति॰कुचकंचुकेति कुचपरमधिकं कंचुकेनायकसंवधि
त्वद्योतनायवा॰कुक्कुटकंठेत्यत्रकंठपदमदमधिकं तरुणत्वेनस्वरदे
र्घ्य॰ एवंचप्रातःकालज्ञानेनायिकानिवेधवाक्यादिप्रतिवंधेननायक
साहाय्यकरणमितिभावः २९ भेदइति स्वरभंगअश्रुस्वेदवेपथुविवर्णता
रोमांचप्रलयस्तंभाः क्रमेणनिर्दिष्टाः लीने॰वाच्यज्ञानशून्येकटाक्षादिकृत
नेत्रभंगीभाया॰अलस्यमभावः तेनस्तंभएवोपपद्यतेः नयनशोभयोस्युगन

101 कारीति दृग्जलविशेषणमिति कश्चित्॰ २० संयोगइति विप्रलंभान्यत्वे सति
रतिप्रकृतित्वं संयोगत्वे संयोगत्वं॰ संगमप्रत्याप्राकालीनत्वे सति स्वाधी
५२ नसंगमाभाव विशिष्टरतिप्रकृतित्वं विप्रलंभत्वं॰ सत्यां तोपादानाद्यनोरन्य
तरस्मिन्मृते न सः स्वाधीनत्वोपादानादेकदेशस्थयोरपि गुरुलज्जादितो
रतिप्रतिबंधे विप्रलंभ एव॰ विदेशस्थयोरपि इत्तीप्रेषणादौ संभोग एवेत्या
हुः रतिः इयं मम स्यात् याघाकारज्ञानरूपा प्रीतिः संगमे घणरूपो ऽभिलाषो वा॰
वियतीति॰ जलदः केशपाशः विमति अंतरिक्षे चंचलो भवति पुनः स्खलितप
दृसंवद्धो भवति॰ तेन विपरीतरतोद्भूत्वं॰ विधुर्मुखं चेष्टते चुंबनोत्सवात्
पद्मा॰ वियति मध्ये इति॰ मुक्तं चलति स्खलति च॰ श्रमाधिक्यादन्यत्र योज्यं ५२

102 मानं अन्यत्र युनक्ति पद्माविधुर्त्वं द्राक्षंभूषणं सबलतिकपोतः कंठः ते
नमणितंताम्रकारकाततिः केशपाशस्यपुष्पावलिः अमरवाहिन्यावीविमु
क्ताहारः २१ तस्यामिति· चेजसोगुरुत्वंसर्वेंद्रियश्रेष्टत्वात् नयनेतेजसत्वा
कुरुत्वाभावः एवंच मच्चेतस्तस्यामेवलीनं· नयनमपितामेवावलोकयि
तुंइतस्ततोभ्रमतीतिनमेन्यत्सुखोरुमितिव्यज्यते· २३ मयेति कलकंठः
पिकः मधोर्वसंतस्य· कुर्वीत संभावनायां लिङ्· एवंचैवंविधचेष्टातद्दर्श
नाद्युपायः स्यादितिचिंताव्यज्यते· २४ रामइति· चकितोव्याकुलः वाता
वर्त्तीवात्याएवचस्तदुःखप्रकटनेलक्ष्मणस्यातिदुःखंभविष्यतीति तन्नोप
यन्सीतास्मृतिजन्यसंतापव्याकुलएवास्तिइतिभावः २५ पपर्शइति स्पर्शोवी

53

103 त्तणसमयपदानिसुखातिशयजनकत्वेनलक्षयंत्ति॰ इतिरसप्रशंसाद्यधिकत्व

५३ व्यंजयति॰ २६ गरलेत्ति॰ वारिजवारण इतिपाठः वारणोपारकः गजश्च॰ अति

तिः करुणइत्यर्थः धारणइतिपाठे करुणस्यतु मया क्वेत्तिभावः तेनहृदयस्यनि

ष्ठुरत्वकरणेपितदभावो व्यज्यत इत्याहुः तत्वज्ञानजन्यस्यतत्ववारणपका

मत्वे प्रोत्साहि: प्रियाश्रितः प्रियाविषयकः काल्पनिकः कल्पनानि युक्तः अ

हीति॰ नदस्याविषयकनयनादिव्यापाराणंतद्विरहेकेनोपायेनविवाहोभवि

ष्यतीतिभावः २८ औत्सुक्येकालासहिष्णुता॰ मनोविपर्यासोमनोव्याकुल

ता॰ प्रतिफलमिति॰ प्रतिबिंबंस्पृष्टमित्यनुनयार्थमितिभावः २९ किंरेविधोर

त्ति॰ रेइतिसंबोधनंनीचत्वंव्यजयति॰ तत्रप्रियाननसाम्यरावेनिबंधनेर्ष्यापा॰ ५३

104 किंदृप्यसि·गर्वंयसे·अहंतवसमइति किंगर्वायसेयतोमृगदृशोमुखमद्वि
तीयंउमेयोपमानरहितं·हेकंदर्प·त्वंचकिंदृप्यसि·मदायुधपुष्पमन्नतस
तोपीत्तितवकिमथोवदर्पः यतस्तवदृगंबुजमन्मथः त्वदायुधकुसुमेभ्योभ्यदेव
अतोनतवापिगर्वउचितइतिभावः किंचहेभृंगत्वंकिंझंकारमावहसिगर्वादि
तिभावः इदमप्यनुचितंयतस्तवशब्दसाम्येतितादृशीतनुर्न·नः कर्णाणिधि
कयातीदृशानायिकादर्शनप्रतिबंधकानितदेवाह·क्वपुनरिति· ३० रोगादि
जन्यकार्श्यादिवारणायमनेत्यादि·यथामदनस्यकोदंडंविशिखावाणाम
नोतिवसतिर्वर्त्तते·तथातस्याअपिकोदंडस्थानीयाभ्रूवल्लीविशिखस्थाने
नयनांचलेतेतवमनसिवासश्चवर्त्तते· तेनप्रकारेणतयोःकामकामिन्योः

53

103 त्तणसमयपदानिसुखातिशयजनकत्वेलक्षयेत्ति· इतिरस्पर्शाद्यधिकत्व
५३ व्यंजयति· २६ गरलेति· वारिजवारण इतिपाठः वारणोपारकः गजस्त्व· अति
तिः करुण इत्यर्थः धारण इतिपाठे करुणस्यकुमप्राक्वेतिभावः तेनहृदयस्यति
घुदत्वकरणेपितद्भावोव्यज्यत इत्याहुः तत्वज्ञानजमस्यतत्ववारणपका
मत्वेशोत्स्वादिः प्रियाश्रितः प्रियाविषयकः काल्पनिकः कल्पनानियुक्तः अ
वीति· तदन्याविषयकनयनादिव्यापारालंतद्विरहेकेनोपायेनविनोदोभवि
ष्यतीतिभावः २८ औत्सुक्येकालासहिष्णुता· मनोविपर्यासोमनोव्याकुल
ता· प्रतिफलमिति· प्रतिबिंबस्यप्राप्तिमनुनयार्थमितिभावः २९ किंरेविधोरि
ति· रेइतिसंबोधनंनीचत्वंव्यंजयति· तत्रप्रियाननसाम्यरावनिबंधनेर्ष्यापा· ५३

104 किं दृश्यसि॰ गर्वायसे॰ अहं तत्सम इति किं गर्वायसे यतो मृगदृशो मुखमद्वि
तीयं उपमेयोपमानरहितं॰ हे कंदुर्य॰ त्वं च किं दृश्यसि॰ मदायुधपुष्पसूतस
नोपीत्ति तव किमथो वदर्पः यतस्त्वदंगं वुजमन्मथः त्वदायुधकुसुमेभ्योप्यदेव
अतो न त्वयापि गर्वं उचित इति भावः किंच हे भृंग त्वं किं झंकारमावहसि गर्वादि
ति भावः इदमप्यनुचितं यतस्तव शब्दसाम्येति नादृशीतनुर्नः नः कर्णाधि
कयातीदृशानायिकादर्शनप्रतिबंधकानितदेवाह॰ कुपुनरिति॰ ३० रोगादि
जन्यकार्श्यादिवारणाय मनेत्यादि॰ यथा मदनस्य कोदंडं विशिखा बाणा म
नोति वसति वर्त्तंते॰ तथा तस्या अपि कोदंडस्थानीया भ्रूवल्ली विशिखस्थाने
नयनांचले ते तव मनसि वास प्रवर्त्तंते॰ तेन प्रकारेण तयोः कामकामिन्योः

105 साम्यविधौप्रभवतिसति· यथासं· नाधिकाक्रमातनुत्तोदधानात्रतनुताम
५४ नंगतांशरीरराहित्यंनप्राप्नोतितथास्मिस्वतंत्रांनस्योमदनसाम्यमात्रेणतेनसं
कोपकरणमनुचितंयतएवंसतिस्वरूपहानिरेवसंपद्यतेइतिव्यज्यते· किंच।
स्वसाम्यमसहमानोमदनस्तस्याःप्राणापहारोधममपिकरिष्यतीतिचः स्वामिन्नि
त्यनेनस्वातंत्र्योपदेशानर्हत्वप्रार्थनौचित्यानिव्यज्यंते ३१ पाणिरिति· नि· कं
पमानांपृथुकत्वनप्राणानांकंठेस्थितिरावेद्यते· निष्फलतारकत्वंकदाहा
द्यभावात्· निस्तोऽवत्वेनविलासाभावः कोपिसूक्ष्मतयाऽनिर्वचनीयः ३२
मुक्ताहाररमिति· गिरित्वेनदस्युसंचारयोग्यता· वकुलोवंजुलः एवंवास्त्वव
स्त्वपहारकः केवलहृदयापहारीविलक्षणोयंचौरइतिद्योत्यते· ३३ नावीमि ५४

55

106 ति· बालात्वेनभ्रमयोग्यता· वीहारः क्रीडा विहारशंकाप्रकारमाहन्नी वीहरे
त्याहिना ३५ भ्वेनश्चंचलनोव्याकुलतां· विषयांतरे छामिति यावत्· प्रियः
५५ सखित्वेन मदुक्तमवश्यंविधेयमिति व्यज्यते प्रियदर्शनोद्युक्तो भ्रातर्निमेष
त्वे इत्येष्ठोमुच· दर्शनेत्वमंतरायोमाभूदित्यर्थः भगवन् काम· भगवत्वेन त्वमायो
ग्यता· त्वम्यतां· मनसोवधारणीयमितिभावः बर्हे मयूरपिछं सोयं प्रसिद्ध विभ
वः एवं स्पृहणीयदर्शनत्वं दामोदरत्वेन व्यसनशालिना· तेनदुर्लभत्वं· लोच
नविषयोभवतु· ३६ स्पंद संदोहः प्रत्नेवसारसंग्रहः तेनसुंदरी· नहृतीचारः
सोसुंदरीतिवा ३७ पद्येनेत्येकत्वमविवक्षितं· ग्रंथ ९९७॥ ॥इति श्रीका
लोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतौ रसमंजरीप्रकाशः समाप्तः॥ छ॥ ५५

54

105 साम्यविधौप्रभवतिसति·यथासा·नायिकाक्रमाननुत्तोदधानाक्रतनुताम
५४ नंगतांशरीरराहित्यंनप्राप्नोतितथात्रिस्वनांतस्यांमदनसाम्यमात्रेणैतत्सं
कोपकरणमनुचितंयतएवंसतिस्वरूपहानिरेवसंपद्यतेइतिव्यज्यते·किंचा
त्वसाम्यमसहमानोमदनस्तत्प्राणापहारोद्यममपिकरिष्यतीतिचःस्वामिन्नि
त्यनेनस्वात्मेश्वोपदेशान्नर्हत्वप्रार्थनौचित्यानिव्यज्यंते ३१ पाणिरिति·नि·कं
पमानांशुकत्वनप्राणानांकंठेस्थितिरावेद्यते·निष्फलतारकत्वंकटाक्षा
द्यभावात्·निस्तोऽवत्वेनविलासाभावःकोपिसूक्ष्मतयाऽनिर्वचनीयः ३२
मुक्ताहाररमिति·गिरित्वेनदस्युसंचारयोग्यता·वकुलोवंजुलःएवंवास्त्वव
त्वपहारकः·केवलहृदयापहारीविलक्षणोयंचौरइतिद्योत्यते· ३३ नीवीमि ५४

55

106 ति॰ बालात्वेनभ्रमयोग्यता॰ वीहारः क्रीडा विहारस्यं कामप्रकारमाहत्नीवीहरे

त्याहिना ३५ भ्वेनश्चंचलतोव्याकुलतां॰ विषयांतरेच्छामितियावत्॰ प्रियः

५५ सखित्वेनमद्दुक्तमवश्यंपविधेयमितिव्यज्यते प्रियदर्शनोद्युतो भ्रातर्निमेष

त्वेद्दृष्टोमुच॰ दर्शनेत्वमंतरायोमाभूदित्यर्थः भगवन्काम॰ भगवत्वेनत्त्वमायो

ग्यता॰ त्वम्यतां॰ मनसोवधारणीयमितिभावः वर्हमयूरपिछंसोयंप्रसिद्धविभ

वः एवंस्पृहणीयदर्शनत्वंदामोदरत्वेनव्यसनशालिना॰ तेनदुर्लभत्वं॰ लोच

नविषयोभवतु॰ ३६ स्पंदसंदोहः प्रत्त्वसारसंग्रहः तेनसुंदरी॰ त्वद्दतीचा

सोसुंदरीतिवा ३७ पद्येनेत्येकत्वमविवक्षितं॰ ग्रंथ ९।९।९०॥ ॥इतिश्रीका

लोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतोरसमंजरीप्रकाशः समाप्तः॥ छ॥ ५५

54

105 साम्यविधौ ऽसंभवति सति· यथासां· नायिकाक्रमात्तनुत्तां दधानाऽतनुताम

५४ नंगतां शरीरराहित्यं न प्राप्नोतीति तथात्रिस्त्वनं तस्यां मदनसाम्यमात्रेणैतत्सां

कोपकरणमनुचितं यतएवं सति स्वरूपहानिरेव संपद्यते इति व्यज्यते· किंचा

स्यसाम्यमसहमानो मदनस्तस्याः प्राणापहारो धर्ममपि करिष्यतीति च· स्वामिन्नि

त्यनेन स्वातंत्र्योपदेशानर्हत्वप्रार्थनौचित्यानि व्यज्यंते ३१ पाणिरिति· नि· कं

पमानां प्रुकत्वन प्राणानां कंठे स्थितिरावेद्यते· निष्कलतारकत्वं कदाग्रहा

द्यभावात्· निस्तंद्रत्वेन विलासाभावः कोपि सूक्ष्मतयाऽनिर्वचनीयः ३२

मुक्ताहाररमिति· गिरित्वेन दस्युसंचारयोग्यता· वकुलो वंजुलः एवं वा स्वव

स्वपहारकः केवलहृदयापहारी विलक्षणोयं चौर इति द्योत्यते· ३३ नावामि ५४

106 ति· बालात्वेनभ्रमयोग्यता· वीहारःक्रीडा विहारश्चंकाप्रकारमाहत्नीवीहरे
त्याहिना ३४ भावेनश्चंचलत्वेनोव्याकुलतां· विषयांतरेच्छामितियावत्· प्रियः(
 सखित्वेनमद्भक्तमवश्यंपविधेयमितिव्यज्यते प्रियदर्शनोत्सुकां भ्रांतनिमेष

त्वेदृष्टोमुच· दर्शनेत्वमंतरायोमाभूदित्यर्थः भगवन् काम· भगवत्वेनत्वमायो
ग्यता·त्वम्यतां· मनसोवधारणार्यमितिभावः बर्हंमयूरपिच्छंसोयंप्रसिद्धविभ
वः एवंस्पृहणायदर्शनत्वंदामोदरत्वेनव्यसनशालिना· नेनदुर्लभत्वं· लोच
नविषयोभवतु· ३६ स्पंदसंदोहः प्रसववसारसंग्रहः तेनसुंदरी· नहृतीचा(
सोसुंदरीतिवा ३७ पद्येनेत्येकत्वमविवक्षितं· ग्रंथ ८८७॥ ॥इतिश्रीका
लोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतोरसमंजरीप्रकाशः समाप्तः॥ छ॥

समपुरन

33

रस मंजरी

بیلر اس صوبہ میں 30 صحت کے لیڈر 45 دیہاتی لیڈر اور

اس وقت سوا